

Knížka je určena studentům společenských věd. Naleznou v ní užitečné rady, jak číst náročnější odborný text. Především je ale věnována základním zásadám, jichž je dobré se držet při psaní odborného textu. Čtenáři se seznámí se základními žánry společenskovědní odborné stati, s drobnými informačními žánry, s tím, jak se vede odkazový aparát a jak dostát pravidlům publikační etiky. Rady týkající se strategie a taktiky psaní odborného textu jsou určeny jak těm, kdo se chystají psát diplomovou práci, tak i začátečnickům stojícím před úkolem napsat první seminární práci.

Autorka se snaží ukázat smysl a racionální jádro jednotlivých zásad a formulovat je spíše jako obecnější doporučení, jimiž je užitečné se řídit, než jako příkazy (jednoznačné směrnice), jež je třeba bezduše plnit.

Knihou neopomíjí ani ústní projev (na seminářích, konferencích a pracovních zasedáních) a přípravu na něj. V závěrečné kapitole se pak čtenáři dozví, co se děje s odborným textem v redakcích odborných časopisů a v nakladatelstvích, než je publikován.

Text této knihy sice vznikl jako reakce na praktické potřeby začínajících studentů sociologie, předkládá však rady obecnější, které mohou pomoci při počátečním tápání i studentům jiných společenských věd. Navíc obsahuje i několik autorčiných zkušeností, které by mohly zajímat začínající pedagogy.

Víte, že v učebnicích do oboru jen nahlédnete?

že skutečně do oboru proniknete jen četbou odborných textů?

že odborný text se musíte naučit číst?

jak se dozvíte, co je v oboru nového?

jak využít publikované myšlenky?

že projekt diplomové práce vám může být užitečný?

co lze a nelze očekávat od konzultanta (vedoucího) diplomové práce?

že seminární práce jsou prvními kroky k diplomové práci?

jak se připravit na ústní vystoupení a jak vystupovat v diskusi?

jak si naklonit komisi při obhajobě?

Chcete, aby Vašim textům čtenáři a oponenti rozuměli?

Jadwiga Šanderová (*1950) vystudovala sociologii na FF UK v Praze. Po krátké epizodě v aplikovaném výzkumu působila v Ústavu pro filosofii a sociologii ČSAV (později Sociologickém ústavu AV ČR). V roce 1992 přešla na Fakultu sociálních věd Univerzity Karlovy, kde kromě základních kursů sociologie přednáší o teoriích sociální stratifikace, které jsou hlavním předmětem jejího profesního zájmu. Od roku 2004 působí také na Fakultě humanitních studií Univerzity Pardubice. S výjimkou samostatné publikace *Sociální stratifikace. Problém, vybrané teorie a výzkum* (2000) publikovala pouze kratší texty v odborných časopisech a sbornících.

ISBN 80-86429-40-7

MZK-UK Brno

2610276823

Knihovna Brno

1152.321

Jadwiga Šanderová

AK ČÍST A PSÁT ODBORNÝ TEXT VE SPOLEČENSKÝCH CH

MZK-UK Brno

2610276823

3

444 325	
MOTIVACE K PRÁCI KVALIFIKACE	
sign. 2-1152-321	

2.1

Obsah

Úvodem. 7

I. JAK ČÍST ODBORNÉ TEXTY

1. V čem jsou odborné texty jiné než ostatní	18
2. Hlavní zásady studia odborných textů	21
2.1 Jak číst aktivně	22
2.2 Jak vést o přečteném dokumentaci	32
2.3 Jak číst efektivně	37
3. Co nám pomáhá orientovat se v odborné literatuře	40
3.1 Abstrakt (resumé)	41
3.2 Anotace (Alena Miltová)	43
3.3 Recenze (Alena Miltová)	45

II. JAK PSÁT ODBORNÝ TEXT

4. Vybrané žánry odborných statí ve společenských vědách	56
4.1 Odborný styl	56
4.2 Logika a struktura empirické statí	59
4.3 Další žánry	61
4.3.1 <i>Kompilace (kompilát)</i>	67
4.3.2 <i>Komparace</i>	70
4.3.3 <i>Recenzní stať (rozběr díla)</i>	73
4.3.4 <i>Přehledová stať</i>	76
4.3.5 <i>Odborná eseje</i>	78
4.3.6 <i>Původní teoretická stať</i>	82
5. Hlavní zásady publikační etiky	85
5.1 Co jsou všeobecné známá fakta?	87
5.2 Co je původní myšlenka?	89
5.3 V čem spočívá přesnost citace?	90

5.4 Co patří a co nepatří do seznamu literatury?	96
5.5 Jak se správně vede poznámkový a odkazový aparát? (Alena Miltová)	98
6. Strategie a taktika psaní odborného textu	107
6.1 Projekt a rešerše	110
6.2 Maketa textu	126
6.3 Pracovní text a jeho revize (věcné úpravy)	128
6.4 Editace textu (formální a jazyková úprava)	133
6.5 Abstrakt	135
6.6 Odborným textem by měla být i seminární práce	139
7. Hlavní zásady ústního projevu (prezentace)	143
7.1 Struktura prezentace.	144
7.2 Přednáška	146
7.3 Krátké sdělení.	148
7.4 Jak si připravit podklad a čeho se vyvarovat	149
7.5 Vizuální doprovod	155
7.6 Jak si počínat v diskusi	158
7.7 Obhajoba diplomové práce a ústní zkoušení	162
8. Odborný text v redakci časopisu a knižním nakladatelství (Alena Miltová)	165
Použitá literatura.	170

PŘÍLOHY

Čtyři příklady seminární práce	175
--	-----

Úvodem

V pozadí této knížky stojí několik přednášek, které vznikaly v reakci na problémy, s nimiž jsem se potýkala při hodnocení a konzultování studentských prvotin a jež jsem postupně včleňovala do kursu *Základy sociologického myšlení*, který přednáším studentům prvního ročníku sociologie na Fakultě sociálních věd Univerzity Karlovy. Záhy se ukázalo, že by studentům i mně pomohlo, kdyby alespoň základní zásady byly k dispozici v písemné podobě. Při hledání textu, na nějž bych je v této souvislosti mohla odkázat, jsem našla řadu příruček typu „Jak napsat diplomovou práci“ z pera (nebo spíše klávesnice) pedagogů nejrůznějších fakult.¹ Všichni, kdo se hodljají zabývat nějakým historickým tématem, mají k dispozici výbornou práci Umberta Eca na totéž téma, kterou lze všem studujícím kterékoli ze společenských věd jen doporučit. Existují i další práce v češtině o tom, jak psát (v textu na ně odkazují). Žádná z nich však nepředjímá problémy, s nimiž se studenti potýkají při psaní krátkých textů na počátku vysokoškolského studia. Prvních rad, jak napsat odborný text, se jim dostává teprve před jeho koncem, kdy mají napsat diplomovou práci. Schopnost psát odborný text by však podle mého názoru měla být u studentů systematicky rozvíjena už od prvního ročníku, což znamená, že by měli být vedeni k tomu, aby i seminární práce a podobné kratší texty vyhovovaly formálním požadavkům kladeným na publikovatelný odborný text.

V diskusích se studenty nad texty, které jsem jim vracela k přepracování, jsem si navíc postupně uvědomovala, že v pozadí jejich problémů s psaním stojí mimo jiné i problémy s čtením odborných textů. Ti z nich (a není jich málo), kteří se jen s velkými obtížemi, pokud vůbec, zorientují v náročnějším textu, mají pochopitelně tendenci číst odborné práce pokud možno co nejméně, a to se pak samozřejmě odrazí v neschopnosti myslet způsobem, který obor vyžaduje, a v neadekvátnosti nebo nízké kvalitě písemného projevu. Lze se na to dívat i obráceně. Ten, kdo se dobře orientuje v odborném textu, je také většinou schopen napsat dobře strukturovanou a sdělnou seminární práci. Jinými

¹ Bohatý seznam slovenských a českých příruček tohoto typu uvádí například V. Gonda [2003].

slovy, důležitým předpokladem schopnosti porozumět odbornému textu je návyk číst aktivně. Aktivní čtení rozvíjí předpoklady k srozumitelnému psaní a obě tyto schopnosti nepochybně podporují rozvoj strukturovaného a kritického myšlení, jež zpětně usnadňuje čtení a psaní odborných textů.² Dospěla jsem proto k závěru, že radám, jak psát odborný text, by mělo předcházet alespoň několik doporučení, jak ho číst, které jsem však v žádné z výše zmíněných příruček nenalezla. První část knížky jsem proto věnovala čtení.

Rady a doporučení týkající se psaní, jež čtenáři naleznou v druhé části, vycházejí z mého přesvědčení, že odborný text vždy referuje o systematické analýze dat, která ovšem mohou nabývat nejrůznějších forem. Daty nemusí být jen záznamy o experimentu nebo pozorování anebo výsledky měření. Ve společenských vědách daleko častěji analyzujeme texty a interpretace světa, s nimiž, jakožto s předmětem systematického rozboru, je ovšem třeba zacházet v zásadě stejně jako s empirickými daty. Odborný text je (byť si to vždy neuvědomujeme) především zprávou o bádání, jejímž předobrazem je zpráva o empirickém výzkumu.

Nechci se v žádném případě (přínejmenším na tomto místě) pouštět do diskuse o tom, zda je základní metoda všem vědním oborům společná, či zda je předmět věd společenských natolik jiný než věd přírodních, že k bádání je třeba volit radikálně jiný postup. Chci pouze ukázat, že zpráva o společenskovědním bádání nejen může mít stejnou logiku jako zpráva o bádání přírodovědném, ale že volba takové logiky je navíc vůči čtenáři odborníkovi, ať už začínajícímu (studentovi), či badateli na vrcholu kariéry, volbou nejvstřícnější. Kromě toho věřím, že každé efektivní bádání musí být dostatečně exaktní a zpráva o něm dostatečně jasná a výstižná, aby na ně bylo možné účinně navázat. Rozhodně souhlasím s názorem, že vědecké práce je třeba psát úsporně a přehledně. Plně tak sdílím názor Dušana Machovce, jenž se už před lety snažil studenty přesvědčit, že „námaha autora na jasné a doložené řešení problému a vypuštění všeho zbytečného poví-

² Dialektika čtení, psaní a myšlení není samozřejmě specifickým odborných textů. Nedávno jsem zjistila, že na tomto principu byla vyvinuta speciální metoda vyučování RWCT (zkratka anglického názvu Čtením a psáním ke kritickému myšlení), jež je za podpory nadace Open Society Fund propagována i v našich základních školách.

dání a nafukování textu je [...] věci stále naléhavější objektivní potřeby *hospodárnosti vědecké práce* a tím vůbec možnosti skutečné pracovní tradice a kontinuity ve vědě“ [Machovec 1980: 3]. Jsem přesvědčena, že základní struktura odborného textu, která je závazná v přírodních vědách, výrazně napomohla rozvoji poznání, a to především proto, že je praktickým nástrojem produktivní diskuse a spolupráce. Považuji za pravděpodobné, že relativní stagnace vývoje poznání v sociologii (a možná ve společenských vědách vůbec) je spíše důsledkem nedostatečné disciplinovanosti při psaní zpráv o bádání než odklonu od empirického výzkumu v přísně pozitivistickém slova smyslu (tj. od výzkumu kvantitativního), jak tvrdí někteří jeho skalní stoupenci.

Nemám nic proti společenskovědním textům, jejichž autoři dbají na originalitu stylu, pokud zároveň předkládají podložená tvrzení, na něž lze navázat, či s nimi účinně polemizovat. Ne-protestuji ani proti neotřelým textům, jejichž autoři přicházejí se stále novými, byť zdánlivě samoúčelnými interpretacemi světa ad hoc. I takové práce jsou mnohdy inspirativní, nejde však o odborné texty v pravém slova smyslu. Studenty, zejména začínající, je třeba vést v první řadě k tomu, aby uměli napsat střízlivý odborný text. K broušení stylu by měl odborník dle mého soudu přistoupit teprve poté, kdy se naučil srozumitelně vysvětlit, k jakým závěrům a na základě čeho ve své práci dospěl.

Smyslem a cílem základních zásad a rad, jež jsem shrnula v této propedeutice, je ukázat budoucím odborníkům ve společenských vědách, jak napsat srozumitelný a odborný text, jenž odpovídá základním formálním požadavkům a ctí publikační etiku. Ne všichni studenti mi samozřejmě naslouchají s porozuměním. Řada z nich považuje požadavky, které na jejich texty kladu, za hrubé a svévolné omezování tvůrčí svobody. Některé z nich není vůbec snadné přesvědčit, že stejně jako v běžném životě i v odborném světě existují určité zásady, jimž je třeba se naučit a které je třeba dodržovat. To byl také jeden z důvodů, proč jsem požádala kolegyni a vydavatelku Alenu Miltovou, člověka z nakladatelské praxe, aby k mým „akademickým“ radám přidala několik zkušeností a zásad, jimiž se svět redakcí a nakladatelství skutečně řídí. Snad alespoň část studentů uvěří, že požadavky, jimž musí při psaní svých textů během studia dostát, nejsou zbytečným sekýrováním, ale přípravou na profesní život.

Někteří možná dokonce začnou nabízet redakcím časopisů texty bez trapných formálních nedostatků.

Jak už jsem naznačila, je práce rozdělena do dvou částí. V první čtenáři naleznou základní rady, jak porozumět odbornému textu a jak o přečteném vést dokumentaci. Seznámí se zde také s drobnými žánry, které nám všem pomáhají orientovat se v záplavě publikací vznikajících v jednotlivých oborech po celém světě prakticky denně.

V druhé části se zabývám především psaním, a to odborných statí, tedy textů, jimiž by studenti měli začít. Krátce charakterizuji tzv. anglosaský odborný styl, jež považuji pro začátečníky za nejvhodnější, a žánry odborných statí obvyklé ve společenských vědách spolu s doporučením, kterými je nejlepší začít a které je lepší psát později. Samostatná kapitola je věnována publikační etice. V kapitole, v níž popisuji základní strategii a taktiku psaní odborného textu, nejprve podrobně rozebírám postup při psaní diplomové práce (bakalářské nebo magisterské) a teprve poté přidávám několik poznámek k seminárním pracím. Pořadí je zdánlivě nelogické, protože studenti nejprve píšou kratší texty a teprve potom práci diplomovou. Postup při psaní kratších odborných statí je však podle mého názoru v zásadě stejný jako v případě těch delších a dlouhých. Jen některé etapy jsou kratší, či je lze vynechat úplně. Celý proces proto popisují nejdříve podrobně na příkladu rozsáhlejšího textu a teprve potom vysvětlují, proč je dobré stejným způsobem postupovat i při psaní textů drobnějších a které etapy lze zkrátit nebo případně vynechat. Poslední dvě kapitoly souvisí s vlastním psaním odborného textu jen volně. Ne každý, kdo umí číst a psát odborný text, je rovněž schopný o závěrech, k nimž ve své práci dospěl, srozumitelně referovat před publikem. Mému váhání, zda zařadit nebo nezařadit alespoň několik rad i v tomto směru, učinilo konec doporučení Petra Mareše, který knihu recenzoval a na jehož podnět jsem se rozhodla přidat samostatnou kapitolu, v níž se zabývám hlavními zásadami a úskalími ústních prezentací. Knížku uzavírá kapitola Aleny Miltové, v níž seznamuje začínající autory s tím, co je čeká, rozhodnou-li se některý ze svých textů nabídnout k publikaci.

Dříve než poděkuji těm, kdo mi pomohli text dovést do stávající podoby, považuji za nutné zdůraznit, že tato drobná knížka je, jak hlásá její podtitul, jen přehledem hlavních zásad a nikoli

„kuchařkou“ s podrobnými návody, co vše a v jaké podobě mají jednotlivé žánry odborného textu zahrnovat. Zcela záměrně nedávám jednoznačné instrukce ani detailní rady. Snažila jsem se především ukázat smysl a racionální jádro jednotlivých zásad a formulovat je spíše jako obecnější doporučení, jimiž je užitečné se řídit, než jako příkazy (jednoznačné směrnice), jež je třeba bezduše plnit. Dobře vím, že kvalitní odborný text je vždy v první řadě výsledkem svobodné tvorby a že každý autor musí nalézt vlastní cestu, jak těmto zásadám dostát. Většina doporučení je vyzkoušena generacemi odborníků a uvádějí je autoři všech příruček typu „Jak napsat...“. Základní zásada neboli doporučení – vyjít vždy od struktury empirické stati – je však původní a pravděpodobně také kontroverzní. Jakožto východisko úsilí naučit studenty jasně a jednoznačně referovat o své odborné práci se mi však osvědčila. Už jsem uvedla, že text vznikl z praktických potřeb začínajících studentů sociologie, jimž je především určen. Podle mého názoru však jde o rady obecnější, které mohou pomoci při počátečním tápání i studentům jiných společenských věd. Přidala jsem i několik zkušeností, které by mohly zajímat začínající pedagogy.

Rady a doporučení nepotřebují jen začátečníci, ale prakticky každý autor. I já jsem měla své konzultanty, jimž touto cestou upřímně děkuji za čas a námahu, které prvním verzím textu věnovali, čímž na ně nesvaluji odpovědnost za konečný výsledek. Je to především Alena Miltová, která kromě toho, že se ujala výše zmíněné kapitoly a pasáží, na něž jsem si netroufala, pečlivě přečetla první dvě verze celé práce, opatřila je podnětnými připomínkami a náměty a dohlédla též na jazykovou stránku. Druhou verzi důkladně prostudoval také Petr Mareš, jemuž vděčím za upozornění na některé věcné mezery a za řadu zajímavých nápadů k rozšíření textu. Ani zdaleka jsem však nevyužila všech, a to jen proto, že si přeji, aby se knížka dostala ke studentům co nejdříve. Za podporu jsem vděčná i své doktorandce Ivaně Hejhalové, která už má sice první zápasy s četbou a psaním odborných textů pár let za sebou, přece si je však pamatuje lépe než já a moji kolegové. Kromě podpory (ujištění, že psát takovou knížku má smysl) jí vděčím i za několik užitečných pochybností a doporučení.

Vedle díky dlužím i omluvu, a to všem studentkám, čtenářkám, autorkám, diplomantkám, konzultantkám, řečnicím a po-

sluchačkám. V textu totiž hovořím jen o studentech, čtenářích, autorech, diplomantech, konzultantech, řečnících a posluchačích, a to především proto, že v češtině lze podle mého názoru dodržet rodovou neutralitu jen za cenu značné krkolomnosti, ne-li přímo směšnosti, která sexismus bagatelizuje daleko víc, než držíme-li se dosavadních zvyklostí našeho jazyka. Všechna řešení, která mne napadla a která jsem vyzkoušela, jsem proto nakonec zavrhla jako zbytečně strojená, či přímo extravagantní a rozhodla se být konzervativní. Koneckonců to odpovídá mému věku.

Jadwiga Šanderová
sander@mbox.fsv.cuni.cz

I. JAK ČÍST ODBORNÉ TEXTY

Má vůbec smysl a oprávnění poučovat vysokoškolské studenty, byť jsou teprve na začátku studia, o tom, jak mají číst? Všichni úspěšně složili maturitní zkoušku, což bez schopnosti číst není možné. Mnoho vysokoškolských pedagogů, a nejen příslušníků starší generace, v této souvislosti nejspíš řekne, že generace dnešních studentů čte daleko méně než generace předchozí, což vede k tomu, že většina z nich vlastně číst neumí. Podle mých zkušeností jsou mezi studenty v tomto ohledu, podobně jako v řadě jiných, výrazné rozdíly. Setkávám se s velmi sečtělými uchazeči o studium, kteří přečetli a promysleli několik náročných literárních děl a mají vcelku dobrý přehled o populárně naučné literatuře v oboru, který chtějí studovat. Někteří z nich tu a tam prostudovali i nějakou ryze odbornou práci. Zároveň však není neobvyklé, že se ke studiu hlásí mladí lidé, kteří toho kromě učebnic a pár knih z tzv. povinné četby mnoho nepřečetli. Na otázku, co čtou ve volných chvílích, upřímně odpovědí, že vlastně mnoho nečtou, zejména v poslední době neměli čas, protože se učili k maturitě a připravovali k přijímacím zkouškám.

Drtivá většina začínajících studentů humanitních oborů má tu větší, tu menší zkušenost s četbou beletrie, případně populárně naučné literatury. S odbornými texty v pravém slova smyslu přišli do styku jen výjimečně. Hlavním zdrojem jejich dosavadního poznání byly téměř výlučně učebnice, v nichž je zpravidla přesně vyznačeno, co je třeba si zapamatovat, a v nichž jsou jednotlivé informace logicky řazeny od nejjednodušších k náročnějším a jedna logicky vychází z druhé. Novější učebnice dokonce stále častěji zahrnují i návod, jak je používat, aby se člověk co nejrychleji naučil co nejvíc. Studenti prvních ročníků společenských věd bývají často zaskočeni, když zjistí, že na vysoké škole s učebnicemi ani zdaleka nevystačí, že k některým kursům dokonce ani žádná učebnice tohoto typu neexistuje a že budou muset prostudovat stovky stránek odborných textů, které mají většinou k učebnicové názornosti velmi daleko. Nejen, že v nich nenaleznou žádný návod, ale autoři většiny textů předepsaných ke studiu často předpokládají poučeného a v oboru sběhlého čtenáře. Ve svých úvahách vycházejí z různých koncepcí, na něž jen povšechně odkáží, aniž alespoň naznačí, v čem spočívají. Používají pojmů, s nimiž se studenti dosud neseťkali a které mnohdy nenaleznou ani ve slovníku, protože nevědí, pod jakým heslem je hledat. Autoři

odborných statí zároveň předpokládají čtenáře obeznámeného se základní klasickou i současnou literaturou vztahující se k tématu, takže se například čtenář dozví, že se autor textu přiklání spíše k Weberovu než Marxovu pojetí třídy. Porozumět takové větě znamená prostudovat přinejmenším dvě rozsáhlá hesla ve slovníku, a ani potom člověk nemusí být o mnoho chytřejší.

Často pozoruji, jak nemálo studentů prvních ročníků upadá do rezignované letargie plynoucí z pocitu absurdity a nereálnosti požadavků, které na ně pedagogové kladou. „Proč nám nejdříve nevysvětlí všechny pojmy a teorie, a teprve potom nepředepíší texty ke čtení?“, kladou si studenti spíše řečnickou otázku. Takový na první pohled logický požadavek je však v zásadě nesplnitelný. Má-li student porozumět jednotlivým problémům a oboru jako celku, musí se s nimi seznamovat v kontextu autentických úvah jednotlivých badatelů. Předepsané texty jsou především námětem k promýšlení a nikoli souborem fakt k mechanickému zapamatování. Nestačí vědět, co které slovo znamená a jakou teorii kdo formuloval. Jde o to pochopit problém a uvědomit si, že má různá řešení, která závisí na tom, z jakého hlediska k němu přistupujeme. Toho nelze dosáhnout jinak než četbou autentických textů. Učebnice jsou jen zhuštěnou a tudíž vždy do jisté míry zkreslenou informací o tom, jak jednotliví badatelé určitý problém řešili. Dozvíme se z nich o teorii, což neznamená, že jsme se s teorií seznámili. Znat obor znamená znát odbornou literaturu, nikoli učební texty. Průpravou pro četbu odborných textů nikdy nemůže být memorování učebnic, ale jen studium textů samých.

Celkovou nejistotu studentů posilují další problémy, s nimiž se začínající odborník ve společenských vědách musí potýkat. Většina společenských věd se dramaticky liší od běžné představy vědy. Nejsou uceleným systémem poznatků, s nímž se lze postupně seznamovat od nejjednodušších k nejnáročnějším, kdy ty jednodušší představují logický základ k pochopení těch složitějších, takže lze systematicky a postupně pronikat do vědního oboru jako celku. Ne dostí na tom, na otázky, které tyto vědy řeší, dávají odborníci jen zřídka kdy jednoznačné odpovědi a ty, které dávají, navíc znova a znova zpochybňují. Ačkoli jsou sociální vědy, podobně jako přírodní, založeny na kumulaci poznání, jejich protagonisté se při řešení téměř každého problému vracejí na začátek k jeho původní formulaci a východiskem bádání často bývá nové a nové kritické

hodnocení dosavadních přístupů a řešení. K jednomu a témuž problému se přistupuje z nejrůznějších úhlů pohledu a obor jako celek připomíná spíše než pravidelný obrazec, rozvíjející několik základních motivů, pestrou tapiserii, jejíž logiku a strukturu nelze odhalovat kousek po kousku, protože se vyjeví, teprve až uvidíme obraz celý.

Začínající studenti jsou proto nuceni číst texty, kterým někdy zpočátku nerozumí téměř vůbec a které až po značném úsilí pochopí jen částečně. Ti s bohatšími čtenářskými zkušenostmi na tom bývají lépe, protože zpravidla už byli konfrontováni s náročnějším textem (ne nutně odborným), jehož pochopení je stálo určité úsilí. I tito zkušenější čtenáři se však cítí zaskočení, chtějí-li předepsanému textu porozumět zcela. Prvotní vervu a nadšení v prvním ročníku tak často střídá velké rozčarování až zklamání v ročníku druhém. Teprve v prvním semestru třetího ročníku začínám pozorovat, že většině studentů se mozaika oboru začíná skládat do srozumitelného obrazu. Není zřejmě jiné cesty než se s obdobím nejasností a pochybností smířit, nepropadat panice, ani neupadat do rezignované pasivity, tím méně ztrácet víru ve vlastní schopnosti. V následujícím textu chci ukázat, že počáteční tápání je zcela přirozené, neboť jde o běžnou etapu studia společenských věd. K jejímu zdolání předkládám několik informací a rad, které se mi osvědčily jako čtenáři, autorovi i učiteli.

V první kapitole vysvětlím, čím se odborné texty liší od beletrie a učebnic. Kapitola druhá je návodem, jak při studiu odborného textu postupovat. Třetí kapitolu jsem věnovala drobným žánrům odborné literatury, jejichž smyslem a cílem je pomoci odborníkům a badatelům snadno se orientovat v kvapem se zvětšujícím objemu textů.

1. V čem jsou odborné texty jiné než ostatní

Výše jsem naznačila, že při četbě odborných textů se začátečník musí potýkat s mnoha problémy. Každý už jistě zjistil, že i v rámci beletrie a ostatní populární literatury se některé knihy čtou snadno, zatímco při četbě jiných je třeba vynaložit určité intelektuální úsilí. Jinými slovy, knihy se liší v tom, jak velkou spolupráci od nás jejich autoři vyžadují. Známý psycholog a sociolog Erich Fromm to formuloval takto:

„Čtení umělecky bezcenné, laciné povídky je formou denního snění. Nepřipouští tvořivou reakci: text hltáme právě tak jako televizní pořad nebo jako smažené brambůrky, které přežvýkujeme při dívání se na televizi. A román, řekněme od Balzaka, můžeme číst s vnitřní spoluúčastí, tvořivě – tj. v modu bytí. Čtenář, jehož zvědavost byla podrážděna, chce poznat zápletku; chce znát rozřešení; zemře hrdina nebo zůstane na živu, bude hrdinka svedena či nikoli? Román mu poskytuje jakousi předehru vzrušení; šťastným nebo nešťastným koncem vrcholí zážitky; když čtenář pozná konec, má celý příběh skoro tak skutečně, jako by ho vyšťoural ze svých vlastních vzpomínek. Ale své poznání nerozšířil, nepochopil postavu románu a tak neprohloubil svůj vhled do lidské podstaty, aniž získal poznání sama sebe“ [Fromm 1992: 35].

Základní rozdíl je zhruba v tom, že některé knihy – tzv. čtení k vodě nebo do vlaku – můžeme číst v zásadě pasivně, protože mají jednoduchou zápletku a jediné, co nás nutí v čtení pokračovat, je dozvědět se její rozuzlení; případně nejde o nic jiného než o pár humorných situací pro zasmání. Existuje ovšem mnoho knih určených náročnějším čtenářům, jejichž autoři chtějí, aby se čtenáři zamysleli nad nějakým obecnějším problémem. Nutí je k aktivnímu čtení. Existují samozřejmě knížky, povídky a podobné texty, které jsou přímo k pasivnímu čtení určeny a jejichž cílem není nic víc než čtenáře pobavit. Naznačuje to sám název tohoto typu literatury – odpočinková četba. Četba těchto knih má jistě svůj smysl a opodstatnění. Chybou však je, přistupujeme-li takto pasivně ke každé knize.

Číst tedy můžeme pasivně nebo aktivně. Rozdíl mezi pasivním a aktivním čtením popisuje výše citovaný badatel Erich Fromm ve své, mnoha studenty značně oblíbené, knize *Mít nebo být*, která je především kritikou konzumního přístupu k životu. V této sou-

vislosti hovoří o dvou základních postojích k životu (používá pojmu *modus*), a to o životním stylu, jehož cílem je vlastnit pokud možno co nejvíc věcí a povrchních zážitků (*modus mít*), a stylu, jehož cílem je život bohatě prožít (*modus být*). Životní postoj se odráží i v tom, jak se člověk staví k poznání. Zda se spokojí s tím, že je informovaný (má mnoho konkrétních znalostí), či zda touží něčemu porozumět, dosáhnout poznání v určité oblasti. Kdo žije v modu mít, má nejrůznější znalosti a poznatky, kdo zvolil *modus být*, něco skutečně zná [c.d.: 30–31]. Součástí těchto dvou přístupů k poznání je mimo jiné i způsob, jakým člověk čte. Přivykl-li pouze pasivnímu čtení, nebývá schopen porozumět textům předpokládajícím aktivní přístup. Fromm poukazuje na paradoxní vliv školy, který je v této souvislosti vlastně negativní.

„Škola se snaží každému studentovi poskytnout určité množství ‚kulturních hodnot‘ a na konci školní docházky mu jako *vlastníkovi* osvědčí alespoň minimum tohoto množství. Vedla studenty tak, aby uměli reprodukovat hlavní myšlenky autorů. Tak ‚znají‘ Platóna, Aristotela, Descarta, Spinozu, Leibnize, Kanta, Heideggera, Sartra. Rozdíl mezi různými stupni vzdělání od střední školy po vysokou je hlavně v množství získaného kulturního ‚zboží‘, jež je zhruba úměrné množství materiálního majetku, který pravděpodobně bude v dalším životě žák vlastnit. Ti takzvaní znamenití studenti nejpřesněji opakují to, co ten který z různých filosofů kdy řekl. Jsou jako dobře informovaný průvodce v muzeu. Čemu se neučí, je to, co přesahuje toto křečkování znalostí. Neučí se klást otázky filosofům, rozmlouvat s nimi, neučí se uvědomovat si, kdy si filosofové sami protičeří, kdy buď určité problémy pouštějí ze zřetele, nebo se jim obratně vyhnou, neučí se rozlišovat mezi tím, co přinesli nového, a těmi myšlenkami, které jsou poplatné ‚common sense‘ jejich doby; neučí se slyšet tak, aby byli s to rozlišit, kdy z autorů mluví jejich rozum a kdy spolu hovoří rozum i srdce; neučí se odhalovat, zda jsou autoři původní, nebo zda předstírají – a mnohem více věcí“ [c.d.: 35].

Bez poznatků se jistě neobejdeme – určitá suma znalostí je předpokladem poznání. Člověk nemůže neustále listovat ve slovnících nebo brouzdat po internetu. Znalosti jsou však jen předpokladem, nikoli vlastním cílem skutečného studia. Tím je poznání. Hladové získávání dalších a dalších poznatků často vede ke knihomolství, kdy člověk tak dlouho shromažďuje nové a co nejaktuálnější poznatky, až zjistí, že se jeho profesní dráha

chýlí ke konci a on svému oboru stále ještě nerozumí a k ničemu v něm nepřispěl, protože nenašel čas, aby nakřečkované poznatky tvořivě využil a dále rozvinul.

S určitým zjednodušením lze říct, že poznatky získáváme především z učebnic, slovníků, encyklopedií apod. Poznání se postupně dobíráme aktivním čtením – studiem – odborné literatury a vlastní badatelskou činností. Odborný text vždy předpokládá aktivního čtenáře, což je nepominutelný, nikoli však jediný specifický rys tohoto typu literatury. Od beletrie, popularizační a další literatury se odborné texty liší zejména svou funkcí. Odborná literatura je především nástrojem spolupráce a komunikace společenství badatelů a odborníků, kteří budují, rozvíjejí určitý obor lidského poznání a hledají pro jeho výsledky uplatnění v životě lidí.

Významným předpokladem vývoje kteréhokoli oboru lidské činnosti je spolupráce lidí. Určitý problém není třeba řešit vždy, kdykoli se objeví. Jakmile je nalezeno řešení, využívají ho ostatní, dokud někdo nepřijde na řešení účinnější. V odborné práci (zejména ve vědě) se taková spolupráce rozvíjí a pěstuje zcela cílevědomě a do značné míry formalizovaně. Odborné stati a knihy jsou prostředníkem – chcete-li médiem – spolupráce odborníků nebo vědců v určitém oboru. Ačkoli si dnes mohou své zkušenosti předávat osobně na nejrůznějších konferencích, pracovních zasedáních, v rámci výměnných pracovních pobytů apod. daleko snadněji, než tomu bývalo kdysi, je psaný text i nadále velmi významným nástrojem kooperace a výměny zkušeností, tudíž nezbytnou součástí vědecké a odborné práce. Odborný text je proto vždy především zprávou o bádání, z níž bychom se měli dozvědět, jaké cíle si autor vytkl (na jaké otázky chce odpovědět), z jakých předpokladů vycházel, jak jeho badatelská činnost probíhala (jakých použil metod) a k jakým výsledkům dospěl. Z textu by mělo být naprosto jasné nejen, jak na otázky, které si vytkl, autor odpovídá, ale také o jaké argumenty své odpovědi opírá. Měl by rovněž informovat o tom, na jaké překážky narazil a jak se s nimi vyrovnal, případně o dalších významných okolnostech, s nimiž se na cestě k řešení daného problému setkal. Všechny tyto informace jsou pro jeho kolegy zabývající se danou problematikou důležité a ty také v textu hledají.

2. Hlavní zásady studia odborných textů

Při studiu odborné literatury stojíme před dvěma základními úkoly. V první řadě musíme textu a problému, o němž pojednává, porozumět (to předpokládá aktivní čtení). Zároveň však musíme číst hospodárně, což znamená jen tolik, kolik jsme schopni aktivně zpracovat. Tyto dva požadavky jsou na první pohled v přímém rozporu se situací studentů společenských věd, kde úspěch ve studiu předpokládá zvládnout někdy až tisíce stránek nejrůznějších textů. Studenti se proto musí naučit číst nejen aktivně, ale také účinně (efektivně). Veškeré texty předepsané ke studiu nemohou ani při nejlepší vůli důkladně, řádek po řádku, prostudovat.

Efektivní čtení je dovednost, která je užitečná nejen studentům, ale všem odborníkům a badatelům, kteří se musí dobře orientovat ve svém oboru. Musí být totiž obeznámeni nejen s texty, které jsou v dané oblasti považovány za základní (klasické), ale musí být také na úrovni doby – vědět o nejnovějších význačných výsledcích bádání. To od nich vyžaduje, aby průběžně sledovali obrovské množství stran odborného textu (ve společenských vědách jde o tisíce stran ročně), což ovšem neznamená, že je musí všechny důkladně prostudovat. Některé jen rychle prolistují, aby zjistili, zda a nakolik souvisí s problematikou, jíž se zabývají, většinu po přečtení dvou tří klíčových odstavců odloží a některé nečtou vůbec. O všech textech, které prolistují nebo částečně přečtou, si však vedou záznamy, aby je mohli využít ve své další práci, případně se k nim vrátit. Počet prací, které odborníci studují důkladněji, rychle klesá spolu s tím, jak se prohlubuje jejich badatelská zkušenost v dané problematice.

Vzdor tomu, že studenti nemají žádné odborné zkušenosti a veškeré problémy jsou pro ně zpravidla zcela nové, musí se naučit v textech, jež mají předepsány, identifikovat klíčové pasáže a těm věnovat prvořadou pozornost. Praxe však často bývá jiná. Nejedna student se náročným textem úporně prokousává řádek po řádku s přesvědčením, že nemá smysl postupovat dále, dokud plně neporozumí všemu, co dosud učetl. Textem se prodírá velmi pomalu a zřídka kdy dospěje až k jeho konci. Pokud snad přece jen takto přečte text celý, sotva je schopen říct, čeho se vlastně týká. Snaží-li se porozumět úplně všemu, není s to oddělit ústřední myšlenku (hlavní obsah sdělení) od detailů, jež autor

uvedl spíše pro doplnění. Takový student se pak často cítí podveden, či propadne pocitu méněcennosti. V lepším případě dospěje k přesvědčení, že pedagog má přemrštěné nároky, v horším případě pochybovat o svých schopnostech a nezřídka dojde k závěru, že ke studiu daného oboru, ne-li studiu vůbec, nemá potřebné předpoklady.³ Problém je v tom, že jeho přístup nebyl rozumný. Klíč k některé náročné pasáži často bývá v textu později. Teprve když pochopíme, kam autor směřuje, případně zjistíme, že některé „temné“ pasáže mají spíše doplňkový charakter, či základní myšlenku jen rozvádějí do větší hloubky a je proto nejlepší je alespoň pro začátek vynechat, začne být text srozumitelný.

Abychom textu porozuměli, je třeba nejdříve nalézt klíčové pasáže, ujasnit si, jaké jsou jeho hlavní myšlenky (která tvrzení jsou základní), uvědomit si, jaké argumenty na jejich podporu autor uvádí (na jakém základě k nim dospěl), a zvážit, nakolik jsou silné – v čem spočívají jejich přednosti a slabiny. Dospět k hlubšímu pochopení většiny odborných textů je pro začátečníky obtížné a na základě jednoho přečtení prakticky nemožné. Vedle určité zkušenosti a schopností, které lze vypěstovat jen studiem a psaním vlastních odborných textů, předpokládá hlubší vhled do textu i určitý typ myšlení, jemuž se student zpravidla naučí také až během studia. Počáteční nedostatek zkušeností lze nahradit tím, že text čteme alespoň dvakrát a o čteném si pořizujeme poznámky.

Nejprve podrobněji rozeberu, v čem spočívá aktivní čtení (jak porozumět tomu, co čteme), potom uvedu několik mnoha odborníky vyzkoušených rad, jak si o tom, co jsme přečetli, pořizovat záznamy. Nakonec vysvětlím, jak si lze učinit přehled o literatuře v oboru našeho zájmu, aniž bychom museli přečíst vše, co se publikuje.

2.1 Jak číst aktivně

Výše jsem naznačila, že číst se dá minimálně dvěma způsoby (aktivně a pasivně). Před dvěma sty let anglický básník *Samuel*

³ Ačkoli ani to nelze zcela vyloučit, je podle mých zkušeností prakticky každý student schopen se s texty, jež jsou předepisovány, vyrovnat. V mnoha případech však musí mít dostatek vůle a ochoty nechat si poradit.

Taylor Coleridge stanovil čtyři základní typy čtenářů a využil přitom výmluvných příměrů:

1. *Přesýpací hodiny*, které nezachycují nic a spokojí se s tím, že knihou jen tak procházejí, jako by jí měřili čas.
2. *Houby*, které absorbují všechno, co čtou, a mohou to vrátit téměř ve stejném stavu, jen trochu zašpiněné.
3. *Síta*, která zadržují jenom sraženiny a kaly ze čtené tekutiny a jsou s to vracet tyto pevnější substance téměř ve stejném stavu, jen trochu zašpiněné.
4. *Diamanty Mogulové*, stejně cenné jako vzácné, kteří mají ze čteného prospěch a (odrážejíce, lomíce a obohacující) umožňují druhým získávat prospěch ještě vyšší.

[Holub 1987: 112].

Styl „přesýpací hodiny“ vlastně žádné čtení není, je to spíše jen prohlížení. V kapitole věnované efektivitě čtení uvidíme, že i takové prohlížení odborného textu může být užitečné. Čtení ve stylu „houba“ je typické pro tzv. chodící encyklopedie, což jsou lidé, kteří udivují svými znalostmi, jež však většinou nejsou schopni dávat do širších souvislostí a vyvozovat z nich nové poznatky nebo dosáhnout hlubšího poznání (Frommův *modus mīt*). Aktivním čtením – cílem, k němuž směřujeme – je nejnáročnější styl „diamant“ a cestou, jak k němu dospět, je styl „síta“.

Zásada, že odborný text je třeba číst aktivně, vypadá na první pohled prostě. Ve skutečnosti však nejde o nic triviálního. Drtivá většina absolventů středních škol podle mých zkušeností aktivně číst neumí a nemálo z nich se s odbornými texty potýká ještě ve třetím ročníku na vysoké škole. Buď se snaží vše pochopit na poprvé, nebo naopak zůstanou u prvního, často jen povrchního a v zásadě pasivního čtení (někde mezi „přesýpacími hodinami“ a „sítami“), kdy se spokojí s tím, že si zapamatují některá tvrzení (často ta méně podstatná). Pokud někteří dokáží reprodukovat základ autorova sdělení, nejsou už schopni uvést, o jaké argumenty je autor opírá.

Jak tedy číst skutečně aktivně? Můžeme si to představit jako svého druhu interview s autorem. Jako bychom autorovi kladli otázky a odpovědi v textu hledali sami. Naučit se klást otázky, které vedou k jasným a jednoznačným odpovědím, je základním předpokladem uspořádaného myšlení a tudíž každé odborné a vědecké práce. Dobře položené otázky orientují naše úvahy

správným směrem, naučí nás myslet a psát způsobem adekvátním danému oboru. Nemluvě o tom, že učíme-li se aktivně číst, zároveň se tím učíme srozumitelně psát. A naopak, snažíme-li se jasně a přehledně vyjádřit svoje myšlenky písemně, tříbíme si myšlení, což nám pomáhá pochopit a kriticky zhodnotit texty druhých. Jinými slovy, schopnosti aktivně číst, srozumitelně psát a kriticky myslet se vzájemně posilují.

K tomu, jak postupovat a na co se v odborných textech soustředit, nelze podat nějaký univerzální návod. Jak konkrétně formulujeme otázky, které autorovi klademe, záleží na mnoha okolnostech. Důležitou roli samozřejmě hraje kontext, v němž daný text čteme, či cíl, který při čtení sledujeme. V každém textu hledáme něco jiného. Vždy je však třeba nejdříve získat základní přehled o textu jako celku a udělat si představu o tom, co nás při jeho studiu čeká. Zpočátku otázky zpravidla stanoví pedagog – zejména jde-li o seminární formu výuky – a je jistě vhodné z nich vyjít. Čím dříve se však začneme snažit formulovat otázky sami, tím rychleji se naučíme odborné texty číst a tím hlouběji začneme do oboru pronikat. Za určité pohodlí jasně daného vodítka, jak text číst, totiž zpravidla zaplatíme určitou ztrátou informace, protože potom text nevnímáme v celé jeho plasticitě a do jisté míry o něm získáme zkreslený dojem. Hledáme-li v textu odpovědi na otázky, které jsme formulovali sami, stojí nás to zpravidla více námahy, než když se spokojíme s cestou, kterou vyznačil pedagog, získáme však hlubší povědomí o tom, čím vším se autor textu zabýval a jakými cestami se ubíral. Mnoho textů, zejména těch, které představují základy oboru, sleduje několik myšlenek a mívá proto několik rovin. Zaměříme-li se jen na jednu z nich, můžeme přehlédnout ostatní. Ačkoli máme pocit, že je nám text důvěrně znám, seznámili jsme se s ním jen částečně. K mnoha textům bývá užitečné, častěji však nutné, se během studia a následující odborné dráhy vrátit i několikrát. Při každém dalším čtení si z nich odneseme něco nového nebo i něco jiného než po čtení prvním. Text se nám později vybaví i v dalších souvislostech, což nás přiměje se k němu vrátit. Takové návraty pomáhají osvětlit různé problémy z více stran a lépe se seznámit s oborem.

Porozumět textu znamená umět bez zaváhání odpovědět na tři základní otázky: 1. Jakým problémem se autor zabývá (jaké otázky si klade)? 2. K jakým závěrům dospěl (jak na otázky odpově-

děl)? 3. O co své závěry opírá (jaké argumenty na jejich podporu uvádí)? Nejdříve přečteme text celý. Nesrozumitelné věty vynecháváme a pátráme po jádru textu, tj. po pasážích, v nichž tušíme odpovědi na své otázky. Vrátime-li se k výše zmíněné typologii způsobů čtení, znamená to, že začneme metodou „síto“. Ne vždy se zdaří odhalit klíčové pasáže hned při prvním čtení a musíme to zkusit znova. Jakmile identifikujeme odstavce, které jsou pro porozumění textu klíčové, čteme je podrobněji. To znamená, že výše uvedené otázky rozložíme do několika konkrétnějších, které se přímo vztahují k textu. Pokud se nám nedaří na ně odpovědět a text je i nadále nesrozumitelný, snažíme se zjistit, co nám brání do něj proniknout. Vedle komplikované větné stavby to nejčastěji bývají neznámá slova nebo termíny.

Principiálně vzato bychom termíny, které jsou pro pochopení textu rozhodující, měli znát z přednášek kursu, k němuž byl text předepsán. Pokud tomu tak není, může to mít v zásadě čtyři důvody. 1. Jde o termín, o němž se předpokládá, že je studentům znám (z jiných kursů nebo střední školy). 2. Termín je v textu vysvětlen poději. 3. Jde o slovo užívané v běžné řeči v poměrně volném smyslu, které má však v rámci určité teorie zcela přesně definovaný význam. 4. Jde o termín, s nímž jsme se dosud neseptkali, a přednášku, kde byl vysvětlen, jsme vynechali.

Bohužel ne vždy je hned jasné, který z těchto čtyř případů nastal. V každém případě bychom měli mít po ruce slovník cizích slov, nějakou obecnou encyklopedii a odborný slovník (například *Velký sociologický slovník*). Ne vždy hledaný výraz v některém ze slovníků nalezneme, a i když ano, nemusí být ještě vyhráno. Může se stát, že výraz má několik významů, nebo ve slovníku, který máme k dispozici, není ten, který měl autor na mysli, vůbec uveden. Poznáme to většinou tak, že slovníkové heslo k porozumění textu nepřispělo.⁴ Pokud nám daný termín žádný ze slovníků neosvětlil, hledáme vysvětlení dále v textu. Nenalezneme-li je, ocitli jsme se pravděpodobně v situaci třetí nebo čtvrté a nejrozumnější bude se zeptat některého z kolegů, zda jsme něco nepřeslechli na přednášce. Pochopit význam některých pojmů často představuje

⁴ Někdy text dává smysl i se špatně zvoleným výkladem termínu, avšak jiný, než měl autor studovaného textu na mysli. Na to však přijdeme v dalším čtení, případně na semináři apod.

velmi náročný úkol, který bez pomoci pedagoga nevyřešíme. Jen málo odborných termínů má totiž ve společenských vědách zcela jednoznačný a obecně uznávaný význam, protože ten velmi často souvisí s tradicí (teoretickou perspektivou), k níž se jednotliví badatelé hlásí. Výše uvedené čtyři situace se pokusím přiblížit na příkladech.

1. V plném porozumění pasáží z Frommovy knížky citované v první kapitole může někomu bránit neznalost výrazu „common sense“. Ve slovníku cizích slov snadno zjistí, že do češtiny pronikl z angličtiny a znamená „zdravý, běžný rozum“. Problém byl v neznalosti vcelku běžně užívaného cizího slova.

2. Příkladem situace, kdy vysvětlení pojmu nalezneme v textu později, může být věta, v níž Weber v jedné ze svých slavných statí tvrdí, že poměr „idejí historických jevů“ k „empiricky daným faktům života spočívá pouze v tom, že můžeme pragmaticky *znázornit* a v *ideálním typu* zpřístupnit *svéráz* těch souvislostí, které byly ve skutečnosti *zjištěny* anebo *předpokládány* jako souvislosti do určitého stupně působící, a které jsou v oné konstrukci zobrazeny abstraktním způsobem ...“ [Weber 1998: 43, kurziva v originále]. Mnoho čtenářů větě neporozumí ani po desátém čtení. Jde totiž o jednu z úvodních vět několikastránkové pasáže, v níž Weber zavádí pojem „ideální typ“. Dočteme-li text do konce, bude srozumitelná i výše uvedená věta. Weberův ideální typ je nástrojem obecného popisu a vysvětlení konkrétních empirických událostí. Weber ho dále v textu charakterizuje jako svého druhu utopii, s níž srovnáváme reálné jevy a události. Takovým ideálním typem je například kapitalistická společnost, která reálně existuje v různých podobách konkrétních společností, jež jsou v pojmu (ideálním typu) kapitalistická společnost, *oné konstrukci, zobrazeny abstraktním způsobem*. Kapitalistická společnost obecně je definována řadou aspektů, které však v každé kapitalistické společnosti nenalezneme (USA jsou např. „kapitalističtější“ než ČR) – jsou to *souvislosti působící jen do určitého stupně*.

3. Příkladem termínu užívaného v běžné řeči je chudoba. Řekneme-li o někom, že je chudý, vycházíme z předpokladu, že všichni mají zhruba stejnou představu o tom, co je to chudoba. Ve skutečnosti tomu tak nemusí být. Někdo si může chudobu spojovat pouze s hladem a hlubokým strádáním, pro jiného je chudý i ten, kdo nemá auto. Podobně i v sociologii předkládají

představitelé jednotlivých teoretických směrů různé definice chudoby. Chudoba může být vymezena absolutně konkrétní příjmovou hranicí (chudí jsou ti, jejichž příjmy nedosahují existenčního minima, které je stanoveno přesnou částkou), nebo relativně (chudý je ten, kdo je vyloučen „z běžného spotřebitelského standardu společnosti, ve které žije, a tím i z dalších aktivit, které tento standard umožňuje“ [Mareš 1999: 111]). Definice chudoby existuje v sociologii a ekonomii několik (blíže viz [Mareš c.d.]). Účastníci konverzace si záhy vyjasní, co kdo vlastně chudobou míní, čtenář sociologické práce o chudobě však musí zjistit, z kterého pojetí (a tudíž i definice) chudoby její autor vychází (v rámci které teoretické tradice byla práce napsána). To je vcelku snadné, pokud se k některé z definic výslovně hlásí. Bohužel ne vždy tomu tak je.

4. Dostávám se tak k daleko složitější situaci, která vyžaduje delší příklad. Představme si studenta Michala, který na klíčové přednášce o sociální stratifikaci chyběl, učebnici si ještě nepořídil a v předvečer semináře narazil v předepsaném textu na tvrzení, že „právnicki představují spíše statusovou skupinu než sociální vrstvu, rozhodně však ne třídu“. Michal se s termínem statusová skupina ještě nesetkal a pojmy sociální vrstva a třída doposud považoval za synonyma. Není mu tudíž vůbec jasné, co autor o právnících tvrdí. Vezme si na pomoc *Velký sociologický slovník* a s údivem zjistí, že žádné heslo statusová skupina (ani skupina statusová) zde není. Zkusí tedy heslo status a dozví se, že tento pojem se v sociologii používá ve dvou významech: a. sociální pozice a b. prokazovaná úcta, důstojnost nebo prestiž. Pojem statusová skupina, zejména pak tvrzení o právnících, Michalovi tato informace příliš neobjasní. V příslušném hesle objeví, že vrstva označuje jiný typ kategorie lidí než třída, elita nebo statusová skupina (co je to statusová skupina, zde však není vysvětleno). V hesle třída zjistí, že pojem třída je „jistou specifikací pojmů vrstva a společenská skupina“ a že pod tímto pojmem se „*obvykle*“ (podtrhla J. Š.) rozumí soubor osob se stejnou nebo podobnou ekonomickou úrovní, které si jsou vědomy svých společných zájmů“. Michala sice zarazí, že odborným pojmem se něco rozumí *obvykle*, nicméně pln odhodlání se vrátí k heslu vrstva, v němž dále vypátrá, že vezmou-li se v potaz všechny znaky vrstvy, jež připadají v úvahu, potom se pojem „vrstva blíží konceptu statusových skupin či do-

konce tříd ...“ (co je statusová skupina, zde opět není vysvětleno). Michal je průměrně motivovaný student, jenž si chce především zachovat duševní pohodu a zdravé sebevědomí. Usoudí proto, že sociologové zabývající se sociální stratifikací se nedostali o nic dále než scholastikové, kteří diskutovali o tom, kolik andělů se vejde na špičku jehly. Pokud ho problematika sociální stratifikace neodradí úplně, spíše se příště zaměří na empirické stati a teorie zcela ztratí.

Představme si však, že tento problém řeší Honza, který ví, že mozek je sval jako každý jiný a není-li používán, ochabuje. Proto hned tak něco nevzdává a tvrzení o právnících vezme jako příležitost ke svého druhu intelektuální gymnastice. Možná ho nejdříve napadne, že problém je ve slovníku, a začte se do jiného, dejme tomu *Dictionary of Sociology* [Abercombe et al. 1988], kde v hesle „Class“ nalezne rozsáhlou komparaci definice v díle Marxe a Webera (a v pracích jejich následovníků). Pod heslem status zjistí, že pojem „statusová skupina“ použil Weber jakožto prvek sociální stratifikace odlišný od třídy, aby popsal určité kolektivity lišící se od ostatních sociálních skupin ve společnosti tím, že jsou určeny statusem, přičemž se v tomtéž hesle, podobně jako ve *Velkém sociologickém slovníku*, dozví, že status má dva významy (pozice v sociálním systému a synonymum pro úctu nebo prestiž). Oproti českému slovníku nenalezne v anglickém heslo „stratum“, ale pouze heslo „stratification“, jehož autor obšírně hovoří o funkcionální teorii stratifikace (o vrstvách uvádí jen to, že jsou to roviny stratifikační hierarchie). Honza se obrní trpělivostí a vrátí se k *Velkému sociologickému slovníku*, najde heslo stratifikace a na jeho základě dojde k závěru, že zřejmě existují nejméně dvě teorie sociální stratifikace, jejichž autoři vymezují systém sociálně ekonomických nerovností různě a používají k jeho popisu jednak stejné pojmy v mírně odlišném významu a jednak pojmy zcela specifické. Nejsem si vůbec jista, zda by Honza (pokud nic neví o teoriích sociální stratifikace, protože na klíčové přednášce chyběl a učebnici si neopatřil) nakonec tvrzení o právnících porozuměl. Autor jím říká, že je nelze považovat jen za sociální kategorii lidí vymezenou zhruba stejným postavením ve společnosti, a to proto, že jsou především velkou, do jisté míry uzavřenou, sociální skupinou lidí, kteří se ve společnosti těší zhruba stejné (relativně vysoké) úctě a mají podobný životní styl. To však neznamená,

že mají společné zájmy, jež jsou schopni kolektivně prosazovat.⁵ To vše Honza rozhodně nemohl ze slovníků vyčíst, na rozdíl do Michala se však přece jen něco dozvěděl a mnohé z toho, co zjistil, se mu pravděpodobně vybaví, až bude číst jiný text o sociální stratifikaci⁶, který mu tak bude srozumitelnější.

Smyslem tohoto rozvleklého příkladu bylo ukázat, že většinou nestačí nalézt cizí slovo ve slovníku, či se vyzbrojit encyklopedií nebo odborným slovníkem, protože porozumět řadě odborných textů nelze bez znalosti teoretického kontextu. Učeně řečeno se Michal a Honza zabývali konceptuální analýzou⁷ a interpretací textu, bez níž se při studiu společenskovední odborné literatury prakticky neobejdeme, protože pojmový aparát těchto věd (zejména sociologie) je bohužel velmi nejednotný a nesystematický, což komplikuje život nejen začátečníkům. Řada odborných textů je srozumitelná jen velmi úzce zaměřeným specialistům. Má to několik příčin. Významnou roli hraje různorodost teoretických východisek a tradic společenskovedních oborů, takže v rámci každého z nich existuje několik teoretických perspektiv (tzv. paradigmát) a škol budujících a rozvíjejících vlastní pojmový aparát. Čas od času se však některý pojem ujme v oboru jako celku, nicméně v jednotlivých teoriích bývá používán s jemnými odchylkami. Vzhledem k tomu, že zdaleka ne všichni autoři pojmy, s nimiž pracují, ve svých textech také definují, nelze mnoha z nich porozumět bez znalosti širšího kontextu jejich díla. Dokonce ne vždy (především u starších prací) se podaří jednoznačně určit, co přesně měl některými pojmy autor na mysli, a textu je pak možné rozumět nejméně dvojnásobným způsobem v závislosti na tom,

⁵ Blíže o této terminologii viz [Šanderová 2000: 132–134].

⁶ Studentům v prvních ročnících jsou samozřejmě předepisovány ke studiu texty, které jsou pokud možno obecně srozumitelné a jednoznačné. Za tímto účelem jsou (spíše však v jiných zemích) zpracovávány různé články, v nichž jsou klasické texty proškrtávány a opatřeny vysvětlujícími poznámkami. Takové soubory studijních textů jistě začátečníkům situaci usnadňují – zejména tehdy, kdy si nemohou být jisti, zda je text skutečně obtížně srozumitelný, či zda jim chybí vědomosti, které by měli mít. Na druhé straně však tyto články pouze oddalují čas, kdy se stejně budou muset s náročným textem poprat. Zdá se mi, že čím dříve se studenti „prokoušou“ náročným textem, tím dříve a snadněji začnou běžně číst odbornou literaturu.

⁷ Z anglického concept analysis (concept = pojem, pojetí).

jak je interpretujeme. Taková interpretace samozřejmě nemůže být svévolná, ale musí vycházet z důkladné znalosti nejen daného textu, ale celého díla (případně dobového kontextu) dotyčného autora.⁸ Nechci však studenty otrávit nebo snad dokonce strašit. Celý problém vypadá daleko dramatictější, když se o něm mluví, než když se řeší. Problematika, kterou jsem využila v posledním příkladu, je mimořádně komplikovaná. Problémy tohoto typu, zejména na začátku studia, jsou daleko jednodušší.

Vraťme se však k pomyslnému textu, jež jsem se rozhodli prostudovat. Předpokládejme, že jsme už našli pasáže, v nichž autor předkládá svá zjištění, a že jsme jim porozuměli. V další fázi, která pro začátek může být poslední, se pokusíme zjistit, jak autor ke svým tvrzením dospěl, o jaké argumenty je opírá. Většinou to znamená vrátit se k pasážím, které jsme v první fázi přešli. Pokud jsme pochopili základní sdělení celého textu, je pravděpodobné, že postupně začneme chápat i věty, které nám byly v prvním čtení zcela nesrozumitelné. Jinými slovy, nejdříve musíme rozumět textu jako celku a odhlédnout od detailů; ty nám později pomůžou pochopit právě znalost textu jako celku. Pochopení detailů pak podporuje důkladnější porozumění základnímu sdělení. Pohybujeme se tak v jakýchsi soustředných kruzích, jimiž se stále více přibližujeme pochopení toho, co text sděluje.⁹

Jakmile textu rozumíme, můžeme se pokusit dosáhnout mety nejvyšší, jíž je tzv. kritické čtení, kdy zkoumáme logiku a hodnověrnost argumentů, smysluplnost východisek nebo předpokladů, z nichž autor vychází, a přesvědčivost závěrů, k nimž dospěl. Uvažujeme o tom, nakolik a jak kvalitně jsou tvrzení podložena, zda by nebylo možné na základě daných argumentů formulovat závěry jiné apod. Každá případná polemika s textem by měla

⁸ Interpretace textů představuje samostatnou disciplínu (spíše však umění) zejména pro filosofy a literární vědce a existuje k ní specializovaná literatura. Bez interpretačního umění se neobejdou ani sociologové zabývající se kvalitativní sociologií. V obou případech je třeba se obrátit k literatuře předepsané v relevantních kursech.

⁹ Každý z těchto pomyslných kruhů samozřejmě nemusí znamenat nové čtení celého textu – často se odehrávají v naší mysli již při prvním a druhém čtení. Někdy je ovšem skutečně třeba text (či spíše podstatné pasáže) číst třikrát i vícekrát. Každý z nás myslí a tudíž i čte jiným způsobem, a nelze proto dávat v tomto směru podrobné návody.

být opřena o kritické čtení, jemuž předchází důkladná analýza a interpretace textu. V seminářích však někteří studenti postupují přesně opačně – aniž text důkladně prostudovali, začnou vést s autorem pomyslnou disputaci.¹⁰ Nezbyvá pak než jim ukázat, že textu nerozumí, což není nic příjemného ani pro jednoho z nás.

Na čas a námahu je pochopitelně ještě daleko náročnější studium cizojazyčných textů. Je však třeba říct, že četba v cizím jazyce je v případě odborných textů z hlediska jazykových znalostí často méně náročná než četba beletrie. Nejsme-li například v angličtině schopni číst detektivku nebo román, neznamená to, že nezvládneme kratší odborný text. Odborné texty mívají omezenější slovní zásobu a ani stylistika nebývá příliš náročná.¹¹ Zejména pro ně platí, že s četbou každého dalšího jazykové problémy rychle mizí. Na druhé straně je ovšem třeba znát odbornou terminologii. Mnoho slov má řadu významů a vybrat ten správný znamená už něco o oboru vědět. Čteme-li cizojazyčný text poprvé, musíme se proto nejdříve soustředit na slovíčka – zejména na základní termíny – a teprve pak ho začít číst. Dobrý pedagog v přednáškách uvádí i originální znění základních pojmů, kromě toho jsou jazykové kursy na fakultách zpravidla zaměřeny na odborný jazyk a terminologii jednotlivých oborů.

Zejména na počátku studia je třeba počítat s tím, že v některých textech neporozumíme úplně všemu, ač se snažíme sebevíc. V takovém případě je rozumné se zeptat na semináři (k tomu je především určen) nebo v konzultačních hodinách pedagoga, jenž text zadal nebo se danou problematikou zabývá. Čím lépe jsme pochopili ústřední myšlenky práce, tím přesněji dokážeme dotaz formulovat a tím hlouběji pronikneme do celého textu. Půjdeme-li na konzultaci s nekonkrétní otázkou typu „tomuhle odstavci vůbec nerozumím“, můžeme očekávat otázku „a co Vám v něm není jasné?“. Pokud jsme se předtím dané pasáži nesnažili porozumět, nehledali jsme souvislosti atd., nebudeme schopni otázku upřesnit a pravděpodobně nedostaneme uspokojivou odpověď.

¹⁰ Disputantům jde o to prosadit svůj pohled na věc, polemika však má být spíše diskusí, při níž je cílem účastníků na základě důkladné analýzy dané otázky z různých hledisek přispět k objasnění daného problému.

¹¹ Týká se to především statí psaných v tzv. anglosaském stylu, o němž hovořím v části týkající se psaní (kapitola 4.1). Existuje samozřejmě mnoho odborných textů, které jsou velmi náročné i po jazykové stránce.

Základní zásady aktivního čtení:

Texty číst nejméně dvakrát, některé spíše třikrát. V prvním čtení určit, jak je text strukturován a které pasáže jsou klíčové. V druhém hledat hlavní myšlenku nebo myšlenky (základní sdělení), pojmy s nimi spojené a kontext, v němž je autor používá. Je-li jasné jádro sdělení, nalézt a promýšlet východiska a argumenty. Poté se zamyslet nad textem jako celkem a pokusit se jej stručně a jasné shrnout. Pokud shrnutí nedává smysl, nebo je jinak podezřelé (například příliš triviální, odporující běžné zkušenosti apod.), v třetím nebo případně dalším čtení zkoumat proč.

2.2 Jak vést o přečteném dokumentaci

Pomyslná konverzace s autorem, o níž jsem hovořila výše, může nepochybně probíhat jen v naší hlavě. Do textu však snáze pronikneme, děláme-li si v průběhu čtení poznámky. Navíc nikdy nemůžeme vědět, zda někdy v budoucnu nebudeme některé myšlenky nebo text jako celek potřebovat, a to nejen během studia, ale i později ve vlastní odborné práci. Je proto užitečné, a prakticky všichni badatelé to doporučují, pořídit si o každém prostudovaném nebo jen prolistovaném textu stručný, či rozsáhlejší záznam. Výsledkem studia náročnějšího textu bývají dva typy záznamů, z nichž jeden většinou časem zahodíme a druhý nás často provází po zbytek profesního života. Jsou to jednak poznámky, které si pořizujeme v průběhu čtení, které nám pomáhají textu porozumět a které archivujeme jen výjimečně – budu jim říkat pracovní poznámky. Dále jsou to záznamy, jimiž studium textu vrcholí, které představují více méně systematický záznam o tom, co jsme přečetli, a které využíváme opakovaně – budu jim říkat dokumentace. V kapitolách věnovaných strategii a taktice psaní uvidíme, jak se s dokumentací pracuje a k čemu je užitečná. Máme-li už dostatek zkušeností, pořizujeme pracovní poznámky jen velmi zřídka (jen při studiu mimořádně náročných textů) a dokumentaci zpracováváme v průběhu četby. Začínáme-li, je dobré si pořídit oba typy záznamů; nejdříve pracovní poznámky a po dovršení studia textu dokumentaci.

Pracovní poznámky je často pohodlné a užitečné dělat přímo do textu – nejlépe obyčejnou tužkou. Samozřejmě jen tehdy, jde-li o naši vlastní knihu (časopis, fotokopii apod.). V textu

podtrhujeme, co považujeme za podstatné, často též na volných okrajích připojujeme stručné glosy vyjadřující myšlenky, otázky a pocity, které v nás text vyvolává. K poznámkám vztahujícím se k práci jako celku lze využít i titulních listů, předšádek apod. Je však přinejmenším bezohledné, spíše však nemravné (a u knih z knihovny zakázané) jakkoli čmárat do knih vypůjčených. Podtrhaný text a poznámky jednoho čtenáře dalšího ruší a znesnadňují mu cestu k vlastnímu porozumění textu. Začátečnickům se navíc vždy doporučuje, aby pracovní poznámky – zejména klíčové myšlenky – psali vedle textu. Chceme-li číst skutečně aktivně, je užitečnější vpsat základní tvrzení nebo pasáže, které nás něčím zaujaly, vlastními slovy, tzv. parafrází. To znamená neopisovat je doslova, ale snažit se je formulovat jazykem, jenž je nám přirozený, a to pokud možno bez původního textu před očima. Nejsme-li schopni si určitou myšlenku poznamenat, aniž bychom se museli dívat do textu, znamená to, že nám není zcela jasná.

Při prvním čtení formulujeme (nejlépe písemně) základní otázky, na něž se budeme snažit odpovědět při druhém (případně dalším) čtení. Zároveň se zamyslíme nad tím, co nám pravděpodobně brání v porozumění textu, a poznamenáme si, co by bylo dobré vyhledat např. ve slovníku, učebnici apod., dříve než se pustíme do druhého čtení. Často se stává, že při druhém čtení původní otázky reformulujeme, dále rozvádíme, případně se vynoří otázky nové. Autor jedné z učebnic tvůrčího psaní (a čtení) Robert DiYanni doporučuje psát poznámky do dvou sloupců. Do jednoho zaznamenáváme pozorování, tj. informace o textu, a do druhého otázky, které v nás text vyvolává [DiYanni 1984: 61–63].

První sloupec je základem tzv. konspektu¹². Konspekt je stručný výtah z textu, či záznam hlavních myšlenek určitého vědeckého (nebo jiného) díla – celkové shrnutí v podobě definic pojmů (ty by měly být v doslovném znění), parafrází nebo citací základních myšlenek, argumentů apod. Konspekty musí studenti často odevzdávat jakožto důkaz, že text, jenž jim byl zadán, skutečně prostudovali. Osobně tuto pedagogickou metodu nepovažuji za ideální. Myslím, že je lepší, je-li student nucen o přečteném

¹² Z latinského *conspicere* = spatřovati, dívati se, pohlížeti (*conspicetus* = spatřený).

diskutovat. Nicméně, je-li v ročníku 50 nebo více studentů a jen jeden pedagog, jiné řešení asi není. V každém případě by se však student měl kromě hodnocení (známky nebo bodů) dozvědět, nakolik a v čem je jeho konspekt výstižný a v čem je nedostatečný. Jen to ho motivuje k tomu, aby konspekt napsal co nejpečlivěji, což předpokládá, že text musí důkladně prostudovat.

Druhý sloupec shrnuje poznámky, jež jsou výsledkem kritického čtení, k němuž se dostáváme, máme-li zhruba jasno, čeho se text týká a co se v něm tvrdí.¹³ Přemýšlíme o tom, co je zřejmé a nepochybné a co v nás na druhé straně vyvolává pochybnosti: s čím souhlasíme, co se nám zdá podezřelé a proč. Bývá též užitečné si poznamenat, která tvrzení se nám zdají jednoznačná a která nikoli, kde se autor opakuje, či kde se zdá, že si protirečí, případně, kde jsme se už s podobným, či naopak zcela opačným tvrzením setkali. Zamyslíme se nad tím, co autor předpokládá, aniž se o tom zmínil (tzv. implicitní předpoklady), a nakolik jsou jeho předpoklady oprávněné.

Čím více otázek (a odpovědí) si poznamenáme, tím lépe textu a problému, o němž pojednává, porozumíme. Zkušený čtenář si většinu takových otázek klade spíše podvědomě, v diskusi je však schopen o nich hovořit. Zejména připravujeme-li se na seminář, kde se o textu bude diskutovat, a jsme-li navíc spíše nesmělí, měli bychom si připravit dobře propracovaný konspekt s poznámkami o kritickém čtení.

Prakticky všechny příručky a řada uznávaných vědců¹⁴ doporučují pořizovat dokumentaci v podobě kartotéky. Na jednotlivé kartičky píšeme stručnou charakteristiku textu jako celku formou anotace nebo abstraktu¹⁵, důležité citáty a parafráze myšlenek, které nás zaujaly, a další poznámky. U každého citátu i parafráze vždy uvádíme přesný odkaz (celý bibliografický údaj¹⁶), abychom dokumentaci mohli později využívat při dalším studiu nebo odborné práci. Kdykoli ve svých textech využíváme slov nebo myšlenek někoho jiného, jsme totiž povinni přesně uvést, odkud

jsme je převzali. Jak se to dělá, uvidíme v kapitole věnované publikační etice. Psát u každé poznámky celý bibliografický údaj je únavné a náročné na čas. Je to však nejspolehlivější metoda. Tuto úmornou práci lze do jisté míry racionalizovat. Například můžeme vedle kartotéky s poznámkami vést ještě bibliografickou kartotéku doplněnou o systém zkratek, kdy každé knize v bibliografické kartotéce přiřadíme určitou zkratku a tu užíváme v dokumentační kartotéce. Znamená to však jisté riziko. Ztratíme-li některou z karet bibliografické kartotéky, znehodnotí se tím i část kartotéky dokumentační; vymyslíme-li příliš komplikované zkratky, budeme ztrácet drahocenný čas listováním bibliografickou kartotékou při hledání určitého titulu. Výhodnější, protože méně riskantní, je proto uvádět u jednotlivých poznámek na místo celého bibliografického údaje jen jméno autora a rok vydání dané práce (tyto dvě informace téměř vždy pomohou dopátrat se toho, o kterou práci šlo).

V kartotéce vedeme i záznamy o tom, jakým dojmem na nás prostudované texty působily. Mills [c.d.] doporučuje vést také kartotéku vlastních nápadů a myšlenek, tj. nejen těch, které souvisí s četbou. Často je vhodné kombinovat citace (parafráze) s reakcemi na jednom lístku. V takovém případě je však třeba oba typy informace od sebe důsledně oddělit. Záznam může vypadat třeba takto:

„Místo, abychom se stylizovali do role proroků, musíme se stát tvůrci svého osudu. (...) ...Přestaneme-li být posedlí otázkou, zda nám dějiny dají za pravdu, pak se nám snad jednoho dne podaří historické síly zvládnout.“ [Popper 1998: 172]

To je skutečně překvapivé. V Otevřeném a v Bídě je daleko umírněnější (ujistit se o tom!!); tvrzení jsou tam určitě podobnější Weberovým (raději se podívat i na toho Webera!!)

Doslovný citát je v tomto příkladu vždy v uvozovkách a je za ním přesně vyznačeno, odkud byl převzat. Je pak zcela jasné, co napsal Popper, jak to čtenář interpretoval a co ho u toho napadlo.

¹³ Nenáročné texty čteme samozřejmě od samého začátku kriticky, a pokud postupujeme metodou, již navrhuje DiYanni, píšeme oba sloupce zároveň.

¹⁴ Např. [Šesták 2000: 38], [Duffková 1984: 90], [Seyler 1993: 128–137], [Eco 1997: 151–180] a [Mills 2002: 211–244].

¹⁵ Co je anotace a abstrakt viz kapitoly 3.1 a 3.2.

¹⁶ Co je to bibliografický údaj viz kapitolu 5.5.

Dávat detailnější návody na budování kartotéky nemá smysl, protože každý po určité praxi dospěje k vlastnímu systému, který nejlépe vyhovuje jeho naturelu a konkrétním potřebám.

V době počítačů a nejrůznějších rafinovaných programů k budování databází bude možná většina čtenářů kartotéku považovat za anachronismus. Využití počítač je asi v zásadě možné, mně osobně se to však neosvědčilo. Může to samozřejmě být tím, že jsem počítač začala používat až v pokročilém věku a zvyk, jak známo, je železná košile. Čtenáři by si však měli uvědomit, že všechny knihy, natož časopisy, si půjčit domů nelze. I když vlastní přenosný počítač, pravděpodobně ne vždy ho budou mít při sobě a nezřídka si stejně budou dělat poznámky ručně. Vše, co si poznamenají ve studovně, či při jiných příležitostech na papír, budou potom muset přenést do databáze, což vyžaduje důslednost a velkou disciplínu.

Požítování dokumentace působí na první pohled jako práce vhodná spíše pro byrokrata než tvůrčího pracovníka. Nemá smysl zastírat, že zejména v počátcích odborné kariéry (tj. v prvním ročníku studia) je budování kartotéky časově náročné a často i trochu nudné. Je také třeba přiznat, že část kartotéky, kterou člověk pořídí na počátku studia, později zahodí. Jednak proto, že v důsledku nezkušenosti nevede poznámky účelně, a jednak proto, že do kartotéky zprvu zahrnuje triviality, které ovšem pro začátečníka trivialitami nejsou. Musíme také počítat s tím, že skutečně užitečnou kartotéku začneme budovat teprve poté, kdy ji poprvé využijeme při psaní rozsáhlejšího textu, tj. při psaní bakalářské (spíše však magisterské) práce. V každém případě je dobré si už při prvních záznamech uvědomit, že začínáme budovat informační bázi, na níž budeme dále stavět a kterou budeme rozšiřovat celý svůj profesní život.¹⁷

Základní zásady vedení dokumentace:

V průběhu čtení si dělat poznámky. Není-li člověk schopen si základní myšlenky poznamenat z hlavy, znamená to, že textu neporozuměl. U každého citátu (vždy v uvozovkách) nebo parafráze vždy uvést, v které práci a na které straně je lze nalézt.

¹⁷ Mnoho dalších rad týkajících se kartotéky viz [Eco 1997] a [Mills 2002].

2.3 Jak číst efektivně

Hned na začátku je třeba říct, že důkladně (tj. od analýzy struktury práce po podrobné prozkoumání všech tvrzení a s nimi spojených argumentů) nelze prostudovat veškerou povinnou, natož pak doporučenou literaturu ke studiu. Ani to nikdo neočekává. Ne všechny předepsané a doporučené práce je nutné znát takto detailně. Běžně se předpokládá, že takto důkladně student přečetl a zná několik základních prací (zhruba jednu až tři pro každý kurs) a o zbývajících má obecný přehled.

I zkušení badatelé a odborníci většinou čtou práce svých kolegů (současníků nebo klasiků) důkladně, teprve až naznaží, že mají pro jejich bádání zásadní význam. Daleko častěji texty jen listují a třídí je na pro svou práci využitelné (byť i jen perspektivně) a ostatní. Sběhlí odborníci také jen zřídka čtou celé texty, osvojili si totiž schopnost po zběžném prolistování identifikovat pasáže, které jsou v kontextu jejich práce podstatné (v nichž se dozví, co nového autor přináší), a ty si přečtou. O tom všem si však pořizují záznamy. Každý odborník se samozřejmě i na vrcholu své kariéry setkává s texty, jež mu stojí zato číst pomalu a důkladně a jejichž podrobné studium ho v mnoha ohledech inspiruje. Většinou to však bývá maximálně jeden titul ročně.

V této souvislosti rozlišuje Jana Duffková vedle důkladného dva další přístupy ke čtení. Nejrychlejším, kdy zvládneme 100–150 stran za hodinu, je informativní neboli letmé čtení. Jeho cílem je získat o určitém titulu základní přehled. V takovém případě čteme jen názvy kapitol, spíše než na text se zaměříme na tabulky, schémata nebo obrázky, případně na pasáže s výrazně výtiskými výrazy. Mnohé nám napoví i seznam použité literatury. Pokud nás práce zaujme, přejdeme k tzv. běžnému čtení (30–40 stran za hodinu) [Duffková 1984: 69–71]. Ani v tom případě titul nestudujeme důkladně. Přečteme závěr, případně úvod, a zaměříme se na pasáže, které na základě letmého čtení považujeme za klíčové (týkající se například použité metody, základních východisek apod.). Čím déle se určitým problémem zabýváme, tím více vystačíme s běžným čtením a tím méně textů čteme důkladně.

Je dobré vést dokumentaci také o titulech, které jsme jen letmo přehlédlí. Potom však jde spíše jen o stručné poznámky než

o dokumentaci v pravém slova smyslu. Objem odborné literatury se dnes rozrůstá tak obrovskou rychlostí, že není v lidských silách přečíst vše, co je k dispozici, a to ani k velmi úzce vymezenému problému. Dobrý odborník si však o literatuře svého oboru musí udržovat alespoň rámcový přehled. Žádnému badateli ani odborníkovi by neměla uniknout práce přinášející něco nového k řešení problému, jímž se zabývá, nemluvě o tom, že by měl vědět o všech významných pracích minulosti. Musí být proto při čtení co nejracionálnější. Často se například stane, že vzdor slibnému názvu a abstraktu (či anotaci) se určitý titul nezabývá tím, co jsme předpokládali, a navíc se zdá, že pro nás nebude mít význam ani v budoucnosti. I to je dobré si zapsat, abychom se k textu zbytečně nevraceli. Je však užitečné si stručně poznamenat, proč jsme text označili za nepoužitelný. V jiné souvislosti se totiž může ukázat velmi užitečným.

Jak student, tak profesionál často texty jen listují, hledají, zda a čím by jim mohly být užitečné, a vedou o tom více či méně systematickou dokumentaci. Nemá vůbec smysl snažit se zapamatovat si věci, které bezprostředně nepotřebujeme. Jen si pořídíme záznam o tom, kde co lze nalézt, případně co rozhodně stojí za přečtení, co nikoli a proč. V ideálním případě by člověk měl i z těchto záznamů vytvářet systematickou kartotéku. Jak uvádí Selye [1975: 422–427], má řada vědců a odborníků při sobě neustále malý blok, kam si vedle různých nápadů poznamenávají vše, co by mohlo být zajímavé (či naopak není v daném kontextu užitečné) přečíst. Jiní využijí jakýkoli kousek papíru, který je zrovna k dispozici. Podle mých zkušeností nemálo odborníků pracuje se spíše neuspořádanou zmetí všelijakých papírků, které byly zrovna při ruce, případně různých bločků a sešitů, které vrší ve svém pracovním stole a jimiž se probírají a částečně je pořádají, začnou-li se zabývat novým tématem. Postrádáme-li ovšem disciplínu téměř úplně, může se nám stát (i to znám z vlastní zkušenosti), že se v nich budeme zoufale prohrabovat s utkvělou myšlenkou „vždyť tu přece něco takového někde bylo“. Čas, který „ušetříme“ ledabylou dokumentací, potom zákonitě ztratíme, když ji chceme využít při psaní. Jistá míra systematickosti se rozhodně vyplatí.

Otázkou je, nakolik efektivita čtení souvisí s jeho rychlostí. Existuje několik metod tzv. rychlého čtení, které spočívají v do-

vednosti vnímat text ve větších celcích¹⁸ a rychle v nich identifikovat hlavní sdělení. Umění rychlého čtení se jistě vyplatí v mnoha profesích, zejména tam, kde je třeba činit různá rozhodnutí na základě velkého množství dokumentů (v nejrůznějších komisích apod.). Nejsm si však jista, zda je vhodné doporučovat tyto metody v odborné práci. V tomto ohledu se přikláním k názoru Selyeho, jenž radí odborné texty buď jen prolistovat, nebo je číst tempem, které je nám přirozené. Je totiž přesvědčen, že „příliš rychlé čtení je na úkor kvality a kromě toho nás určitě okrádá o požitky z úvah a snů“, které podle jeho přesvědčení patří nejen k relaxačnímu čtení, ale i ke studiu odborné literatury. Rychlým čtením sice ušetříme čas, můžeme však přijít o mnoho nápadů, které se často vynoří, dáme-li „svým myšlenkám možnost volně se snoubit s myšlenkami autora“ textu, který studujeme [Selye 1975: 424–425]. Selye však zároveň upozorňuje, že takový postoj k metodám rychlého čtení je možná předpojatý, protože může vycházet z jeho osobních čtenářských zvyklostí a individuálních dispozic. Ani v této souvislosti tedy zřejmě nelze dávat univerzální doporučení.

Hlavní zásady:

Veškerou předepsanou literaturu důkladně prostudovat nelze. Většinu titulů je třeba přečíst spíše informativně nebo zběžně. Není také možné ani užitečné pamatovat si vše, co člověk přečte. Proto je užitečné pořizovat si o přečteném záznamy, a to nejen o všech přečtených textech, ale také o jen letmo přehlédnutých.

¹⁸ Česky je například k dispozici příručka [Papík 1992].

3. Co nám pomáhá orientovat se v odborné literatuře

V předešlé kapitole jsme zjistili, že mnoho číst nejsou nuceni jen studenti. Kdo se rozhodl pro vědeckou nebo odbornou práci, a to v jakémkoli oboru, rozhodl se číst po celý profesní život. V každém oboru se publikují nové a nové práce, nemluvě o tom, že během studia člověk ani zdaleka nestihne přečíst všechna klasická díla, jejichž znalost se k řešení nějakého konkrétního problému předpokládá. Zpravidla se seznámí jen s díly nejzákladnějšími a nejobecnějšími a většinu dalších přečte až v průběhu odborné kariéry. Protože součástí profesního života odborníků a vědců je nutnost neustále sledovat, co je v oblasti jejich působnosti nového, musí sledovat minimálně zhruba desítku odborných časopisů, které vycházejí čtyřikrát až desetkrát do roka, a průběžně se seznamovat s několika knihami měsíčně. Nikdo dnes navíc nevystačí s češtinou (a slovenštinou). Kromě angličtiny, která je svého druhu esperantem sociálních věd, zejména sociologie, je třeba znát minimálně ještě jeden další cizí jazyk.

Odborník, který je na svém místě, musí mít přehled nejen o tom, co se děje v jeho specializaci, ale i v příbuzných oborech. Na druhé straně však nemůže jenom číst. Především se musí věnovat odborné práci, ať už je to výzkum, či jeho aplikace. Článků a knih však vzniká tolik, že i kdyby člověk věnoval veškerý svůj volný čas jejich četbě a listování, neseznámil by se všemi. Přesto mu nesmí v oboru jeho působnosti uniknout nic nového. To je možné jen díky tomu, že má k dispozici několik pomocníků, kteří mu umožňují mít dobrý přehled, co nového je v oboru publikováno, zda a nakolik mu nové práce mohou pomoci v řešení problémů, jimiž se zabývá. Těmito pomocníky jsou stručné informace o publikovaných pracích (statích, knihách a výzkumech) v podobě tzv. anotací, abstraktů (resumé) a recenzí, které píší sami autoři jednotlivých prací (informace o odborných statích v podobě abstraktů a resumé), nebo je poskytují nakladatelé anebo pracovníci knihoven (informace o knihách v podobě anotací), případně také odborníci v daném nebo příbuzném oboru (hodnocení knih v podobě recenzí).

Anotace, abstrakt a resumé jsou stručnou a výstižnou charakteristikou textu. Anotace se zpravidla týkají rozsáhlejších prací (knih), abstrakty a resumé drobnějších textů (statí). Anotace

oproti abstraktu a resumé zahrnuje celkovou charakteristiku textu (žánr), základní údaje o autorovi a profil předpokládaného čtenářstva. Na druhé straně zpravidla neobsahuje základní zjištění (tvrzení, závěry) ani argumenty. Abstrakt je informací o stati, shrnutí (resumé) je spíše její miniaturou. Recenze je kromě stručné charakteristiky i hodnocením práce, případně srovnáním s jinými pracemi zabývajícími se podobným problémem. Předpokládá se, že každý odborník dovede tyto informace napsat. V níže uvedených charakteristikách se čtenář dozví, co od nich může očekávat a co by neměl opomenout, až je bude psát. Nejčastěji to bude abstrakt, jenž také bývá povinnou součástí diplomových prací a neměl by chybět ani u prací seminárních. Vrátime se k němu proto ještě v kapitole věnované strategii a taktice psaní (kap. 6.5).

3.1 Abstrakt (resumé)

Abstrakt a resumé znamenají v podstatě totéž, a to stručnou charakteristiku nějakého textu. Českým ekvivalentem je v prvním případě výťah a v druhém shrnutí. Ačkoli jde v zásadě o totéž, ve společenských vědách se tyto dva útvary často liší z hlediska objemu informací, které poskytují, a tedy i rozsahu. Navazují totiž na dvě různé tradice. Abstrakt (původně abstract) navazuje na anglosaskou tradici. Je zpravidla úspornější a poskytuje jen základní informace – identifikuje problém a shrnuje závěry. Resumé (dnes se používá i anglické slovo summary) navazuje na tradici francouzskou a poskytuje více informací – vedle problému a závěrů také základní argumenty –, a bývá proto delší.

V účelně napsaném abstraktu (resumé) se čtenář dozví, zda se stát zabývá problémem, jenž je předmětem jeho zájmu, z jakého zorného úhlu k němu její autor přistoupil a co nového přináší; zda prověřil nebo zpřesnil známé teze, či zda přichází s tezí novou (a o co jí opírá). Abstrakt je nepominutelnou, avšak zcela samostatnou součástí každé stati publikované v odborném časopise nebo sborníku. Abstrakty časopiseckých statí bývají také publikovány samostatně ve specializovaných periodikách. Příkladem je periodikum *Sociological Abstracts*, které každoročně uvádí abstrakty statí publikovaných v základních (tj. nejcitovanějších) sociologických časopisech z celého světa.

V některých časopisech, jako například v *Sociologickém časopise*, jsou významné stati opatřeny abstraktem (předchází stať) i resumé (za statí). Taková praxe je pro čtenáře nejužitečnější. V abstraktu se dozví, čím se stať zabývá a k jakým závěrům autor dospěl. Pokud téma a závěry shledá zajímavými, podívá se do resumé na argumenty. Pokud ho však téma nezajímá a nebo ho nezaujmou závěry, není zbytečně zatěžován argumenty a ušetří čas. Ve významných odborných časopisech jsou abstrakty a shrnutí v některém světovém jazyce (v sociologických nejčastěji v angličtině, ve filosofických spíše v němčině), aby se s nimi mohli seznámit i ti, kdo neznají jazyk, v němž je periodikum vydáváno. Ideální je, je-li stať opatřena abstraktem a resumé ve dvou různých jazykových verzích. S takovou praxí se už bohužel setkáváme jen zřídka.¹⁹

Díky abstraktům ušetříme mnoho času. Platíme však za to určitým čtenářským nepohodlím. Abstrakty, mají-li být prostoro- věm úsporné a zároveň informačně co nejobsažnější, jsou nutně psány poněkud krkolomným stylem, který se vyznačuje zejména velkým počtem pasivních slovesných tvarů a infinitivů, případně přechodníků, a dlouhými souvětími.

Abstrakty plánovaných vystoupení bývají také součástí přihlá- šek na kongresy a konference. Na jejich základě pořadatelé zjistí, zda a nakolik je příspěvek v souladu s programem konference, a rozhodnou o jeho zařazení do programu. Protože se dnes vět- šina konferencí alespoň částečně (tj. kromě společného zasedání všech účastníků) odehrává v několika sekcích nebo pracovních skupinách zaměřených na dílčí aspekty hlavního tématu konfe- rence, představují abstrakty významnou pomoc jak pro pořadate- le, tak i účastníky takových akcí. Pořadatelům umožňují ustavit jednotlivé sekce nebo pracovní skupiny podle počtu přihlášených tak, aby by byly pokud možno rovnoměrně obsazeny. Účastní- kům usnadňují rozhodování, která vystoupení si rozhodně jít poslechnout a která oželeť. Abstrakty, spíše však resumé, všech vystoupení bývají také publikovány na místo sborníků obsáhlých referátů. Poslední dobou se však stále častěji setkáváme spíše s opačnou praxí. Na konferenci se prezentují jen krátká sdělení. Cílem takového postupu je umožnit co největšímu počtu účastní-

¹⁹ U nás například *Filosofický časopis* uvádí resumé v němčině i v angličtině.

ků představit svou práci ostatním, aby pak v kuloárech mohli ope- rativně navázat užší pracovní kontakty (podrobněji viz kapitulu 7.3). Nejuspěšnější příspěvky jsou pak publikovány ve sbornících v podobě statí (samozřejmě včetně abstraktu).

3.2 Anotace

(Alena Miltová)

Podle *Akademického slovníku cizích slov* (1995) je anotace „stručná charakteristika slovesného díla s údaji o obsahu, zaměření, význa- mu, autorovi, úpravě, určení aj.“.

Jako čtenáři odborné literatury se studenti zpravidla setkávají se dvěma druhy anotací – s anotacemi v odborných časopisech a s anotacemi (popisy knih) na obálkách knih nebo v nakladatel- ských katalogích. Tyto dva druhy anotací se liší účelem, pro který byly napsány a uveřejněny. Duffková [1984: 69] v tomto smyslu rozlišuje anotaci popisnou a anotaci doporučující.

Anotace v odborném časopise je stručnou informací o nové knize, která v daném oboru vyšla. Ve struktuře časopisu bývají anotace zařazeny na konci časopisu – vždy až za recenzemi, někdy také až za rubrikou „Zprávy“, „Informace z vědeckého života“ apod. Ano- tace mohou být podepsány plným jménem autora, nebo zkratkou.

V záhlaví anotace v odborném časopise je uvedeno plné jméno autora, úplný název knihy (tj. včetně podtitulu), místo vydání, nakladatelství, rok vydání a počet stran, případně také informace o pořadí vydání (pokud nejde o první vydání), rozsahu příloh (obrázků, tabulek, grafů) a ediční řadě, v níž kniha vychází. Pokud je anotovaná kniha překladem, uvádí se také překladatel. V ano- taci bývá příslušná kniha charakterizována úsporným způsobem – autor anotace nejprve stručně uvede, o čem anotovaná kniha pojednává, poté popisuje, jak je členěna (zpravidla uvádí plné názvy hlavních částí knihy) a jakým problémem se ta která část knihy zabývá. Anotace na rozdíl od recenze neobsahuje hodno- cení knihy a obvykle v ní není ani prostor pro představení autora. Anotace publikované v odborných časopisech mají zpravidla roz- sah poloviny tiskové stránky (jsou přítom tištěny menším typem písma než statí).

Zatímco recenze na nové knihy v odborných časopisech vy- cházejí často se značným pozděním (napsání recenze je oproti

napsání anotace náročnější na čas i znalosti), anotaci může redakce časopisu zveřejnit brzy po vydání knihy a její uveřejnění nevyklučuje pozdější uveřejnění recenze na tutéž knihu. Odborné časopisy někdy vydávají tzv. monotematická čísla, tj. čísla věnovaná jednomu výzkumnému tématu, disciplíně apod. V takovém případě se redakce snaží uveřejnit v časopise kromě recenzí také blok anotací knih, které se více či méně vztahují k tématu monotematického čísla.²⁰

Anotace tzv. nakladatelská je uveřejněna za poněkud jiným účelem – má potenciálního čtenáře nejen upozornit na novou knihu, ale také ho přimět k tomu, aby si ji zakoupil. Pokud je uveřejněna v nakladatelském katalogu nebo jiném reklamním materiálu, obsahuje kromě základních údajů (autor, název, nakladatelství, pořadí a rok vydání, počet stran) také informaci o typu vazby (brožovaná nebo pevná/vázaná), formát (rozměry knihy), ISBN (Mezinárodní standardní číslo knihy) a cenu doporučenou nakladatelstvím. Taková anotace bývá často velmi stručná, někdy jen jedno až dvouvětá.

Je-li anotace otištěna na zadní straně knižní obálky, mnohé z těchto informací neobsahuje, neboť je lze získat v jiné části knihy – autor a název knihy jsou na přední straně obálky a na předšádce, místo vydání a nakladatelství tamtéž, počet stran lze zjistit nalistováním poslední stránky atd. Anotace na zadní obálce tedy začíná popisem knihy, případně může být uvozena několika otázkami nebo tvrzeními, charakterizujícími témata knihy, od nichž přechází k jejímu popisu. Zpravidla nechybí informace o autorovi a jeho díle (je-li autorů více, bývají u odborných knih informace o všech autorech uveřejněny na konci knihy, zpravidla před rejstříkem). V nakladatelské anotaci se při popisu někdy upozorňuje na to, čím se daná kniha liší od jiných knih vydaných v dané zemi na toto téma nebo čím navazuje na předchozí práce autora. To jsou formulace, které již mají částečně hodnotící charakter, a proto je v *časopisecké anotaci* obvykle nenajdeme. ISBN se na zadní straně obálky uvádí společně s čárovým kódem, který slouží pro evidenci knihy v obchodním styku nebo v knihovnách.

²⁰ Příkladem takového bloku anotací je např. dvojčíslo *Sociologického časopisu* 2002, 1–2, věnované české sociologii v letech 1989–2001. Otištěno je zde 100 anotací českých sociologických publikací za období 1990–2001.

3.3 Recenze (Alena Miltová)

Recenze je, stručně řečeno, zhodnocení díla. Než se budu zabývat recenzemi v odborných časopisech, zmíním se stručně o tzv. recenzním řízení. To je interní hodnocení napsaného díla, které na objednávku nakladatelství zpracovává jiný odborník (jiní odborníci) v dané problematice. Podle jeho (jejich) připomínek pak autor svou práci upravuje, upřesňuje atd. U odborných knih bývá informace o recenzentovi (recenzentech) v knize uvedena na jedné z předních stran.²¹ V případě odborných časopisů probíhá recenzní řízení anonymně.²²

Recenze uveřejněná v odborném časopise je uvedena stejnými údaji jako anotace (tj. plné jméno autora, úplný název knihy včetně podtitulu, místo vydání, nakladatelství, rok vydání a počet stran, případně také informace o pořadí vydání /pokud nejde o první vydání/, rozsahu příloh a ediční řadě, v níž kniha vychází; v případě překladu se uvádí také překladatel). Pak následuje, opět jako u anotace, charakteristika tématu knihy a informace o jejím členění. Zde však již podobnosti s anotací končí, neboť recenze je *hodnocením* a jakákoli informace v ní obsažená může být doplněna názorem autora, tj. věcnou kritikou. Předmětem tohoto hodnocení tedy může být i samo členění knihy nebo autorova vlastní charakteristika obsahu a účelu knihy (recenzent např. může shledat, že autor v úvodu deklaruje určitý obsah a záměr knihy, od nichž se však skutečný obsah knihy a její zpracování liší). V úvodní části může být také uvedena informace o autorovi – v případě, že je neznámým nebo méně známým autorem, bývá podrobnější a spíše věcná (kde působí, čím se zabývá); v případě, že je známým, může již na tomto místě autor recenze zařadit recenzovanou knihu do kontextu jeho dosavadního díla a v tomto smyslu posoudit její kvalitu. Pro recenzi je tedy příznačné, že se v ní prvky informační prolínají s prvky hodnotícími a málokdy je lze od sebe přísně oddělit. Z konkrétních formulací však musí být zřejmé, co je informace a co hodnocení (názor) recenzenta.

²¹ Vzhledem k tomu, že studenti se s výsledky takového recenzního řízení ani nemají možnost seznámit, ani nejsou autory takových recenzí (odborných posudků), odkazují zájemce na příslušnou pasáž v knize [Šesták 2000: 132–135].

²² Více viz kapitola 8. Odborný text v redakci časopisu a knižním nakladatelství.

Hlavním účelem hodnocení je posoudit, zda, čím a jak přispívá recenzovaná kniha k rozvoji poznatků v daném vědním oboru. Autor proto musí vzít v úvahu (a také to výslovně uvést), zda jde o studii věnovanou určitému konkrétnímu problému, syntetickou monografií, odbornou esej, sborník, učebnici nebo jiný typ publikace. Pro každý z nich volí poněkud odlišná kritéria hodnocení. Zatímco v případě studie se může podrobněji zaměřit i na výzkum, o kterém kniha referuje (hypotézy, zvolená metodologie, vyvozené závěry atd.), v případě syntetické monografie se více zaměřuje na literaturu, s níž autor knihy pracuje (hodnotí její relevantnost, úplnost apod.). Zpravidla nejtěžší práce čeká recenzenta v případě sborníku – nechce-li se v recenzi omezit na pouhý výčet textů v něm obsažených a jejich autorů, musí se pokusit „vyhmátnout“ klíčové texty sborníku a ty zhodnotit podrobněji. V případě učebnice je pak zřejmé, že hlavními kritérii hodnocení jsou měřítka pedagogická (vhodnost učebnice pro daný stupeň studia, úplnost, způsob zpracování jednotlivých témat, názornost apod.).

Formu recenze většinou odborné časopisy v sociálních vědách neurčují. Například *Sociologický časopis* stanovuje pouze maximální délku – sedm takzvaných normostran²³. Nahlédnutím do několika posledních čísel *Sociologického časopisu* zjistíte, že recenze se svou délkou dosti liší – jejich rozsah je od dvou do sedmi tištěných stran (jsou přitom tištěny menším typem písma než stati).²⁴

Co se v knižní recenzi hodnotí? Ve stručnosti lze říct, že všechno, ale v hodnocení nesmí být opomenuty zejména hlavní závěry práce. Jednotlivé části (kapitoly) knihy hodnotí recenzent průběžně, tak jak postupně pojednává o obsahu knihy, v závěru však musí uvést svůj názor na knihu jako celek a její podstatné závěry. Pokud s dílčími nebo konečnými závěry nesouhlasí, cituje

²³ Normostrana je zkrácený výraz pro normovanou stránku. Normovaná stránka má 30 řádků o 60 úhozech (tj. včetně mezer). V zásadě jde o „měrnou jednotku“. Zpravidla se nevyžaduje, aby stránky měly přesně tento formát. Spíše jde o požadavek, aby např. práce, jejíž maximální povolený rozsah je 10 normostran, měla maximálně 18 000 (30 × 60 × 10) úhozů (znaků i s mezerami). Stále častěji se však (zejména u kratších textů) požadovaný rozsah udává počtem slov (v editoru Microsoft Word nalezneme informaci o počtu znaků i slov editovaného textu v menu Soubor: odkaz Vlastnosti: karta Statistické informace; nebo Nástroje: Počet slov).

²⁴ Podrobné pojednání o psaní recenzí viz [Segert 1995].

v polemice pasáže, které kritizuje, nebo alespoň přesné odkazy na ně. Kromě toho samozřejmě upozorňuje na nepřesnosti i drobnější chyby (ve jménech, bibliografii, tabulkách atd.), pokud se vyskytnou. V případě potřeby hodnotí způsob práce s poznámkovým aparátem, zpracování bibliografie, rejstříků a dalších příloh, grafickou podobu knihy apod. V neposlední řadě může zhodnotit jazyk, jímž je kniha napsána. Jedná-li se o překlad, je důležitou složkou recenze zhodnocení jeho kvality. Je-li autor vůči překladu kritický, dokládá svá tvrzení citáty z původního vydání díla, navrhuje vlastní správná řešení, případně uvádí příklady z existujících překladů do jiného jazyka.

Kdo píše recenze? V odborných časopisech najdeme recenze jak od uznávaných odborníků, tak od začátečníků. V pracích zabývajících se tématem „jak psát ve vědě“ se často diskutuje o tom, zda recenze mohou psát začátečníci v oboru, tedy také studenti. Většinou se dospívá k názoru, že psaní recenzí je vhodnou přípravou pro další publikační aktivity a že by tedy začátečníci recenze psát měli. Předpokladem dobře napsané recenze je totiž důkladné seznámení se s recenzovanou knihou, její argumentací, závěry atd., a toho může být i začínající autor dost dobře schopen. Sice může mít potíže se splněním některých nároků, které se na recenzi kladou – jako je například zasazení recenzované práce do širších souvislostí vývoje oboru; důkladné a o široké znalosti opřené posouzení literatury, s níž pracuje autor knihy; stejně důkladné znalosti použité metodologie; mezioborové souvislosti díla; aj. –, ale pokud ji zpracuje kvalitně, může být i jeho recenze prospěšná a smysluplná. Pro začínajícího autora také platí, že svou případnou kritiku neformuluje zpravidla tak vyhrčeně, jak by ji formuloval zkušenější autor (výjimky v podobě žáků kritizujících své učitele se samozřejmě také vyskytují). Recenze často bývá první položkou bibliografie začínajícího badatele.

Kdo vybírá recenzenta? Redakce odborných časopisů obvykle mají svůj okruh potenciálních autorů recenzí, na které se obracují se žádostí o napsání recenze na knihu, která podle jejich názoru spadá do oblasti zájmů čtenářské obce časopisu.²⁵ Zpravidla se

²⁵ Jak uvádí [Šesták 2000: 135n.], je mezinárodní zvyklostí, že dostane-li někdo od redakce časopisu recenzní výtisk knihy a napíše na ni recenzi, zůstává mu tato kniha v osobním vlastnictví.

jedná o závažné, významné knihy v daném oboru nebo ty, o nichž se předpokládá, že vyvolají diskusi. Opačným případem je situace, kdy se na redakci obrací potenciální recenzent s vlastním námětem na to, jakou knihu by chtěl pro časopis recenzovat. Často se jedná o zahraniční knihu, blízkou tématu, kterým se recenzent zabývá. Výběr recenzenta určité knihy někdy bývá pro redakci delikátní záležitostí – o některém recenzentovi autor knihy již předem ví, že knihu takzvaně „ztrhá“, takže se snaží zjistit, zda mu ji redakce zadala k recenzování, případně tomu zabránit.

Kdo vybírá knihy k recenzování? Odpověď na tuto otázku lze částečně nalézt již v předchozím odstavci. Skutečnost je taková, že redakce časopisů dostávají od nakladatelství zdarma výtisky nově vydaných knih – nakladatelství mají zájem na tom, aby jimi vydané knihy byly recenzovány (výňatky z recenzí se pak někdy objevují v reklamních materiálech nakladatelství), ale výběr knih je samozřejmě v kompetenci redakce časopisu. Stejný zájem mají i autoři. Kromě informačně-kritické funkce mají totiž publikované recenze ještě funkci vedlejší – jsou dokladem ohlasu na uveřejněné dílo a takový ohlas, zejména pokud je kladný, používá autor recenzovaného díla k doložení svého badatelského přínosu při habilitačním nebo profesorském řízení.

Musí být recenze vždy kritická? Samozřejmě nemusí, ale čím je recenze kritičtější, tím lépe musí být napsána – tím důkladněji musí recenzent pasáže, tvrzení nebo formulace, které se mu zdají sporné, promýšlet a tím lépe musí argumentovat a svá tvrzení lépe dokládat. Zásadně však platí, že vztah recenzenta k autorovi by neměl být nepřátelský. Jen opravdu věcná, neosobní kritika je pro vědu přínosem – může podnítit další plodnou diskusi, reorientovat výzkum apod. Přesto se může stát, že autora recenzované knihy se dotkne jak sama skutečnost, že recenze na jeho práci je silně kritická, či dokonce negativní, tak jednotlivá fakta, která recenzent uvádí v jeho neprospěch. Některé časopisy umožňují autorům recenzované knihy, aby na zveřejněnou kritickou recenzi své práce reagovali věcnými (nikoli osobními) argumenty. Současně se ale redakce odůvodněně brání otiskování neustálých replik věcných polemiků.

Pro studenty jsou recenze, které přečtou, důležitými zdroji informací. Díky recenzi se seznámí s knihou, kterou recenzent hodnotí, a podle toho se rozhodnou, zda danou knihu využijí při své

vlastní práci, či nikoli. Pokud student recenzovanou knihu zná, konfrontuje při čtení recenze své názory s názory autora recenze, případně – je-li recenze silně polemická – proniká do sporů, které ovládají daný obor. Čtením recenzí se student také postupně učí tomu, jak se píše. Pokud je student schopen číst plyně v cizím jazyce, je vhodné, aby četl i recenze v cizojazyčných časopisech. Jednak se tím seznámí s širším okruhem literatury, jednak zjistí, že v každé jazykové kultuře a národní vědecké komunitě se píše trochu jinak.

II. JAK PSÁT ODBORNÝ TEX

V části věnované čtení už bylo řečeno, že odborný text se od ostatních liší zejména svými vzájemně provázanými cíli. Protože je *prostředníkem komunikace mezi odborníky* v daném oboru nebo specializaci a tudíž důležitou podmínkou jejich spolupráce (včetně pomyslné spolupráce mezi generacemi), jejímž cílem je prohloubit poznání, je především *zprávou o uskutečněném bádání a jeho výsledcích*. Tyto dvě základní vlastnosti odborného textu jsou na první pohled zřetelné ve všech uznávaných pracích z oblasti přírodních věd a ve většině prací z oblasti společenských věd, pokud jsou založeny na experimentu nebo pozorování, v tzv. empirických statích opírajících se o data zkušenostní povahy. Řada badatelů a odborníků působících v oblasti společenských věd však, přísně vzato, z takového výzkumu nevychází. Jejich odborná práce mívá zcela jinou povahu. Zkoumají spíše ideje, interpretace a nejrůznější často efemérní aspekty sociálního života, kultury atd. Zajímají je podmínky, východiska, předpoklady a kontext různých interpretací sociálního a duchovního světa, srovnávají, hodnotí je a předkládají interpretace vlastní. Společenskovední bádání není vždy zcela totéž jako bádání v oblasti přírodních věd. To je také důvod, proč se v anglosaské tradici rozlišují Sciences (exaktní empirické vědy) a Arts (humanitní vědy)²⁶. Sociální vědy byly původně považovány za součást humanitních. Spolu s tím, jak začaly využívat kvantitativní výzkum, se začaly osamostatňovat a dnes se umísťují mezi vědy přírodní a humanitní.

Základní funkce odborného textu je však ve všech případech stejná. Jde o to seznámit odbornou veřejnost s výsledky bádání, předložit je kritické reflexi a přispět tím k pomyslnému kolektivnímu dílu, jímž je co nejhlubší porozumění světu kolem nás. Odborný text není v zásadě ničím víc než hypotézou podloženou nějakým typem systematického zkoumání, kterou její autor (autoři) předkládají ke kritické diskusi ostatním kompetentním odborníkům (ať už věcně, či z hlediska užití metody apod.). Rozvoj vědeckého poznání vždy potřeboval a nadále potřebuje „stále větší konkurenci hypotéz“ a jejich stále přísnější ověřování [Popper 1994: 119]. V kapitole věnované čtení jsem se už zmínila o tom, že odborných textů je stále více a že je stále náročnější mít alespoň základní přehled o tom, co se v daném oboru aktuálně

²⁶ Arts znamená svobodná umění.

děje. V pozadí tohoto trendu nepochybně stojí neustále se zvyšující specializace, která je jistě ku prospěchu rozvoje vědeckého poznání, nicméně v oblasti společenských věd dosáhla podle mého názoru míry, jež další rozvoj poznání spíše brzdí. Jednotliví badatelé se stále více soustřeďují buď na dílčí aspekty složitých jevů, nebo zkoumají svět jako celek z jednoho úzkého hlediska, aniž vedou v patrnosti výsledky zkoumání aspektů nebo hledisek jiných. Lze se setkat i s téměř uzavřenými skupinami úzce specializovaných odborníků, jejichž příslušníci sledují a citují jen své práce navzájem a vše, co se v oboru děje mimo ně, zůstává na periférii jejich zájmu. To vše může vést k omezování výše zmíněné blahodárné konkurence hypotéz, a to především proto, že tuto specializaci si často spíše než téma nebo metoda vynutil ne vždy přehledný způsob, jímž se o výzkumné činnosti referuje.

Odborné stati, zejména ve společenských vědách, jsou psány různými styly, které se mimo jiné liší v tom, nakolik jsou jasné a sdělnou informací o konkrétní odborné práci a jejích výsledcích. Z tohoto hlediska považuji za nejučinnější ten styl, který je typický pro anglosaskou odbornou literaturu a o němž se také často jako o anglosaském hovoří. Jeho přednosti ukáží na pozadí jiných odborných stylů, které jsem s využitím běžných národních stereotypů nazvala francouzský a německý.

Naučí-li se studenti společenských věd zdánlivě strohé a neelegantní formě ve stylu, který preferují, rozhodně tím nemusí ztratit schopnost vyjadřovat se i jinak. Naopak, zvolí-li později jiný styl, je značná naděje, že bude snadné se v jejich textech orientovat. Sám styl a forma však samozřejmě nemohou zaručit nic. Anglosaský styl je v rámci společenských věd striktně vyžadován pouze v případě empirické stati, tj. textu referujícího o „klasickém“ (rozumí se kvantitativním) empirickém výzkumu. Chci ukázat, že ho lze s úspěchem využít i v řadě dalších žánrů společenskovědního odborného textu. Explicitně se věnuji odborným statím. Základních zásad, o nichž hovořím, je však dobré se držet při psaní každého odborného textu.

V této části nejdříve popíši strukturu empirické stati (což je zároveň struktura stati v anglosaském stylu) a ukáží její modifikaci v několika dalších žánrech (kapitola čtvrtá). Pátá kapitola je věnována odkazovému aparátu. Čtenář se zde seznámí s tím, jak postupovat, chce-li využít myšlenek a formulací jiných autorů,

jaký je rozdíl mezi citací a parafrází a jakými pravidly je třeba se řídit, nechceme-li být obviněni z podvodu. V kapitole šesté se obšírně věnuji tomu, jak při psaní odborného textu postupovat. Nejprve popíši strategii a taktiku psaní rozsáhlejších textů (na příkladu diplomových prací) a na závěr této kapitoly ukáží, že stejný postup (byť v modifikované podobě) je vhodné zvolit i při psaní drobnějších textů včetně seminárních prací. Sedmá kapitola je věnována ústní prezentaci, která s psaním i s čtením nepochybně souvisí, i když jen volně. Souvislost vidím především v tom, že jí často předchází nějaký napsaný odborný text, o němž se referuje, a vždy je nutné mít připraven písemný podklad. Soustředila jsem se na hlavní zásady a úskalí krátkého sdělení a přednášky (referátu) s ohledem na prezentace seminárních prací a jejich diskuse v seminářích. Krátkou poznámku jsem také věnovala obhajobě diplomové práce a ústnímu zkoušení. V poslední, osmé kapitole se čtenář seznámí s tím, co se s odborným textem děje v redakcích časopisů a knižních nakladatelstvích, a uvidí, že nároky, které pedagogové kladou na studentské texty, vycházejí mimo jiné z požadavků redakčního a nakladatelského života.

4. Vybrané žánry odborných statí ve společenských vědách

Cílem této kapitoly je ukázat účelnost anglosaského stylu v různých žánrech odborné statí. Nejprve ukáží, co je pro něj typické a čím se liší od stylů, jež jsem pracovně nazvala francouzský a německý. Poté se soustředím na strukturu odborné statí. Vyjdu z požadavků na empirickou stat' a na jejím základě v základních rysech popíši strukturu nejběžnějších žánrů společenských věd. Statí odpovídajících tomuto stylu. Zvláštní pozornost věnuji žánrům, které považují pro studentské práce za nejvhodnější.

4.1 Odborný styl

Ačkoli se lze s národními tradicemi psaní odborných textů do jisté míry setkat dodnes, patří především dobám minulým. Spolu s tím, jak se prohlubuje mezinárodní spolupráce, vytrácejí se tato specifika i v oblasti vědy, podobně jako mizí i v jiných oblastech. Nechci tím však říct, že odborné texty směřují k jednotnému stylu. Ten je i nadále různorodý. Jeho volba však dnes souvisí spíše s osobním vkusem a letorou autora než s jeho národností nebo státní příslušností. Níže načrtnutou charakteristiku odborných stylů nelze považovat za typologii opřenu o systematickou komparaci odborných textů. Je jen jednoduchou pomůckou, jak stručně a jasně ukázat přednosti stylu, který preferuji jako čtenář-odborník i jako pedagog a který považují za vhodný pro začínající. Jako čtenáři mi ušetřil mnoho času. V pedagogické práci se mi osvědčil, protože učí studenty strukturovaně myslet; nutí je klást otázky, na něž dokáží odpovědět, a formulovat je způsobem, jenž napovídá, jak hledat odpověď a argumenty. Tento způsob psaní vede svou strukturou začínajícího autora k hlubšímu porozumění problému, což zpětně tříbí text zprávy o jeho řešení, neboť ho nutí, aby se vyjadřoval jednoznačně a soustředil se na logiku výkladu. Styl francouzský i německý považují v tomto srovnání za spíše matoucí.

Francouzský styl je sice elegantní, zároveň však mnohmluvný až upovídáný. Jsou pro něj typické vzletné až ornamentální formulace – poetické příklady, nečekaná přirovnání a spojení. Jazyk je dobře vybroušený, někdy až přestětizovaný. Statí psané tímto stylem představují spíše nepřehlednou houšť někdy až

nekonečných souvětí. S určitou zlomyslností bychom mohli říct, že autorům, kteří volí takový styl, jde daleko více o to ukázat, jak krásně se umí vyjadřovat (měli tedy být spíše básníci nebo literáři), než o to přispět k rozvoji poznání v daném oboru. Takové texty nebývají jasně strukturované a cílem jejich autora nezřídka bývá čtenáře překvapit nečekaným závěrem. Daní za jejich šarm a půvab je nejednoznačnost, což vede k tomu, že je lze často různě interpretovat. Takové texty se těšívaly značné oblibě u autorů, jejichž hlavní činností jsou analýzy, kritiky a komparace děl klasiků i současných významných autorů. Čím je text mnohoznačnější, tím více interpretací umožňuje a je pak vítaným námětem četných sporů zvyšujících citační index nejen autorovi původního textu, ale i autorům jednotlivých interpretací a polemik. Určitá nejasnost a vzletnost tohoto stylu předurčuje oblíbenost takových textů u zainteresované laické veřejnosti – u čtenářů zajímavějších se o danou problematiku z jiných než profesních zájmů. Takové práce (především knihy, méně už statí) bývají námětem konverzací v intelektuálních a uměleckých kruzích nebo při nepracovních setkáních nejruznějších celebrit a jejich vydání bývá společenskou událostí.

Německý styl je proti tomu jazykově úsporný, někdy až skoupý na slovo. Jsou pro něj typická dlouhá a složitá souvětí, v nichž záleží na každém výrazu a slovním spojení. Spíše než výkladem problému bývá takový text často záznamem myšlenkových pochodů autora, svého druhu zprávou o tom, jak obtížně se k závěrům dopracoval. Struktura textu kopíruje postup jeho úvah, což spolu se zmíněnou výrazovou úsporností často zatemňuje smysl jednotlivých tvrzení. Se značnou dávkou ironie bychom mohli říct, že základním cílem autora, jenž zvolil tento styl, je ukázat čtenáři, jak obtížným problémem se zabývá a jak náročné bylo jeho řešení. Jako by chtěl, aby se čtenář musel protrpět k výsledku stejně namáhavě jako sám autor a uvědomil si, jak úžasnou reholi vědecká práce představuje. Zatímco texty psané francouzským stylem jsou hojně čteny, citovány a využívány v nejrůznějších souvislostech, práce psané v německém stylu mívají čtenářů méně. Většinou existuje jen několik málo znalců takových děl a ti se stávají jejich uznávanými vykladači; na jejich texty mnohdy nalezneme více odkazů než na autentické práce, jimiž se jejich interpreti zabývají.

Styl anglosaský volí autor, jemuž záleží na tom, aby jeho text byl pochopen tak, jak ho míní. Tento styl klade největší důraz na jednoznačnost a srozumitelnost tvrzení. Velkou pozornost věnuje rovněž logice a struktuře výkladu, aby z něj bylo zjevné, co autora k danému bádání vedlo, jak postupoval, k jakým závěrům dospěl a nakolik si je jimi jist (zda, v kterých ohledech a proč má určité pochybnosti). Pomocí dobře propracované struktury vede autor čtenáře za ruku od formulace problému k jeho řešení, neboť chce, aby čtenář pochopil text tak, jak ho míní. Důraz klade na konkrétní poznatky nebo závěry a na evidenci nebo argumenty, o něž svá tvrzení opírá. Struktura anglosaské stati nekopíruje proces poznání, ale je co nejsrozumitelnějším výkladem. Bez ohledu na to, zda autor ke svým poznatkům dospěl namáhavě a komplikovaně, snaží se nalézt co nejpříhodnější cestu k pochopení celého problému a předkládá ho v té nejsrozumitelnější podobě. S určitou nadsázkou lze říct, že zatímco francouzský a německý styl zpravidla svědčí o určitém narcismu autora, tomu, kdo zvolil styl anglosaský, záleží především na čtenáři. Důvody, jež ho k tomu vedou, jsou ovšem sobecké. Chce být dobře pochopen, konstruktivně kritizován a nalézt následovníky. Přílišná snaha vyhnout se nedorozumění však někdy vede k určité suchopárnosti a pro někoho zbytečné „polopatičnosti“ textu, což může některým čtenářům vadit.

Nepochybně existuje mnoho významných, smysluplných a zajímavých textů psaných francouzským nebo německým stylem. Na druhé straně pomocí anglosaského stylu lze dodat zdánlivý punc vědeckosti i naprostým banalitám. Francouzský styl, jenž je na úrovni, však podle mého názoru předpokládá kromě znalostí a přirozených dispozic k práci v daném oboru i mimořádný literární talent a schopnost udržet v košatém textu základní myšlenku. Německému stylu se zřejmě lze jen obtížně vyhnout tam, kde autor řeší mimořádně složitý problém, zejména filosofické povahy, kdy by jasnost textu mohla problém nemístně trivializovat nebo zavést čtenáře na scestí.²⁷ Jinými slovy, anglosaský styl rozhodně nepovažují za jediný správný nebo samospasitelný, jsem

²⁷ Na středních školách a některých humanitních fakultách ve Francii dodnes existují propracované metody, jak naučit studenty psát v tomto stylu. Stejně tak na řadě škol v Anglii a USA je vyžadován styl anglosaský. Se situací v Německu nejsem obeznámena.

však přesvědčena, že pro začínající odborníky (studenty) je tím nejvhodnějším, mimo jiné i proto, že je vede k pracovní poctivosti a intelektuální kázní, která – jak před lety konstatoval Dušan Machovec – „není věcí přesvědčení či dobrých úmyslů“, ale „zvyku a vytvoření dobrých návyků v konkrétní práci“ [Machovec 1980: 3]. Domnívám se, že získat takové návyky lze rychleji, drží-li se začátečník logiky empirické stati, z níž vychází anglosaský styl.

4.2 Logika a struktura empirické stati

Původ anglosaského stylu je v přírodních vědách. Vychází ze zprávy o průběhu a výsledcích zkušebního výzkumu, jenž probíhá ve čtyřech základních etapách.

1. Na začátku stojí nějaký problém nebo obecná otázka, na niž chce badatel odpovědět. Dříve než začne odpověď hledat, tedy dříve než se pustí do nějakého výzkumu, musí zjistit, zda se problémem, jemuž se hodlá věnovat, už někdo nezabýval před ním, a pokud ano, jakých úspěchů (i neúspěchů) bylo v tomto směru doposud dosaženo.²⁸ Zpravidla zjistí, že daný problém má řadu aspektů, z nichž některé byly prozkoumány více a jiné méně. Na základě této znalosti pak formuluje jednu nebo více zcela konkrétnějších otázek, na něž bude hledat odpověď.

2. V následujícím kroku hledá pravděpodobné (hypotetické) odpovědi – formuluje základní (obecné) hypotézy. Musí se také rozhodnout, jakou metodou bude ověřovat, zda a nakolik platí – jak je bude testovat. Jakmile se rozhodne, jakou metodu použije, převede obecné hypotézy do konkrétnějších otázek, na něž chce pomocí zvolené metody odpovědět.

3. Teprve poté přikročí k vlastnímu experimentu nebo pozorování, o němž pořídí podrobné záznamy (sbírá data), která podrobí zkoumání (analýze). Základním cílem sběru dat a jejich analýzy je ověřit platnost hypotéz.

²⁸ To je ovšem modelová situace. Ve skutečném životě se člověk pouští do výzkumu buď jako zkušený odborník s určitou výzkumnou praxí, či jako člen týmu, v jehož čele stojí zkušený odborník. Předmět výzkumu je zpravidla dán výzkumy předchozími a fáze seznamování s dosavadním výzkumem proběhla daleko dříve. Nicméně i v takovém případě je třeba průběžně sledovat, co se v daném oboru děje. Každý výzkum tedy využívá dosavadních objevů i omylů a neúspěchů.

4. Hypotézy proto dávají směr interpretaci výsledků analýzy. Pokud se potvrdí, zamyslí se badatel v tzv. diskusi nad podmínkami jejich platnosti. Pokud se je prokázat nepodařilo, přemýšlí o pravděpodobných příčinách tohoto neúspěchu a o tom, kam a jak orientovat další výzkum. Uvažuje rovněž o tom, zda a jak jsou zjištění, k nimž dospěl, využitelná v praktickém životě (tj. mimo zdi vědeckých ústavů).

Zprávu o jednotlivých krocích tohoto postupu a jejich výsledcích autor (autoři) zveřejní, obvykle nejprve v podobě odborné stati, která má čtyři základní komponenty: 1. úvod (formulace otázky, dosavadní stav bádání v tomto směru); 2. hypotézy a data; 3. analýza a její výsledky; 4. diskuse a interpretace zjištění.²⁹ V úvodu autor prokáže odbornou kompetenci k řešení daného problému (znalost dosavadních pokusů o jejich řešení) a zároveň podá podrobnější informaci o tom, jakou otázku si položil a jak na ni odpověděl. Jádrem stati jsou hypotézy a informace o datech, metodách a výsledcích analýzy. Zde má autor jednoznačně a přesně informovat o cestě, jíž dospěl k závěrům, které předkládá odborné veřejnosti k posouzení. Často se stává, že data přecení, nebo přehlédne nějakou „skrytou vadu“ svého postupu. Takové problematické stránky spíše odhalí jiný odborník v daném oboru, pokud má ovšem k dispozici patřičné informace. Diskusí, v níž badatel pečlivě zváží všechny své kroky a zamyslí se nad podmínkami platnosti závěrů, k nimž dospěl, vstupuje do dialogu s ostatními odborníky a stať se stává nástrojem odborné komunikace, případně příspěvkem k poznání v dané oblasti.

Ve společenských vědách nalezneme přímou analogii v tzv. empirických statích referujících především o psychologických, ekonomických a sociologických kvantitativních výzkumech. Empirická stať je kratší zprávou o výzkumu a psaní takových zpráv bývá součástí kursů a učebnic metod a technik výzkumu. Tento text je určen především začátečníkům, kteří ještě o empirickém výzkumu mnoho nevědí, a dávat jim podrobné rady, jak o něm referovat, by pro ně pravděpodobně nebylo příliš instruktivní. Nemluvě o tom, že empirický výzkum má v jednotlivých společenských vědách svá specifika a obecné rady by mohly být zavádějící. Struktura empirické stati stojí v pozadí každé odborné stati v anglosaském stylu a popsala jsem ji výše.³⁰

4.3 Další žánry

Podobně, ne-li téměř totožně, postupuje každý badatel, tudíž i ten, kdo používá jiných než kvantitativních metod. 1. Nejdříve musí formulovat problém v podobě nějaké otázky a potom zjistit, nakolik už byla zodpovězena a v kterých ohledech zůstala otevřená. 2. V takto vymezeném kontextu otázku zpřesňuje a hledá pravděpodobné odpovědi (hypotézy). 3. Pak hledá podklady (svého druhu data), s jejichž pomocí lze platnost hypotéz prověřit. 4. Nakonec musí zvážit, za jakých podmínek odpovědi, k nimž dospěl, platí. Tomu odpovídá i struktura stati, v níž o svém bádání referuje. Bádání historikovo, literárněvědní analýza, filosofické pojednání, různé sociologické komparace a studie a další výzkumná práce ve společenských vědách se tedy řídí podobnými principy jako ve vědách přírodních. Na první pohled může být poněkud matoucí skutečnost, že data, a tudíž i jejich sběr a analýza, zde mívají jiný charakter. Nebývají to vždy výsledky pozorování nějakého dění (ať už přirozeného, či experimentem navozeného), ale často to jsou texty, artefakty a různé nestrukturované výpovědi. Nicméně každý badatel si klade otázky, hledá na ně odpovědi a své odpovědi hledí podložit co nejpřesvědčivějšími argumenty, tedy nějakými daty, která nemusí mít podobu výsledků měření. Nic tudíž nebrání tomu, aby sociální vědci referovali o svém bádání v odborném tisku stejným způsobem jako přírodovědci.

Struktura odborné stati ve společenských vědách však bývá volnější. Pasáže referující o metodě a výsledcích často splývají v jednu a tvoří jednolitě jádro stati. Závěrečná pasáž v mnoha případech nebývá diskusí, ale jen shrnuje základní závěry, k nimž autor dospěl. Základní prvky tak bývají tři: úvod, jádro a závěr. Tato struktura a logika výkladu bývá modifikována do podoby různých žánrů. Nejprve vysvětlím smysl a účel tří základních prvků odborné stati, jejíž autor se drží základních zásad anglosaského stylu.

²⁹ V angloamerických příručkách bývá tento typ struktury nazýván „formát pro časopis“. Lze se rovněž setkat se zkratkou „struktura IMRD“ odkazující k jednotlivým částem (Introduction, Methods, Results, Discussion). Viz např. [Guide 1986: 19].

³⁰ Téměř učebnicovým příkladem sociologické empirické stati jsou stati P. Matějů a J. Strakové [Matějů, Straková 2003] nebo K. Vlachové [2003].

Úvod

Čtenář odborník, který se zabývá problémem, jemuž je věnována určitá stať, chce především vědět, zda její autor dospěl alespoň tak daleko jako on sám, zda si klade stejné nebo podobné otázky, jak je formuluje, jak na ně odpovídá a k jakým závěrům směřuje (jaký je základní cíl jeho práce). Odpovědi na tyto otázky hledá v úvodní části, již by měl každý autor věnovat velkou péči.

Nejdříve je třeba sdělit, jaký problém výzkum, o němž text informuje, řeší. V rámci výkladu problému by měl autor alespoň velmi stručně shrnout dosavadní úspěchy a neúspěchy na daném poli bádání. Je také vhodné podrobněji vyložit, co a proč se zatím nepodařilo uspokojivě řešit, na kterou z nezodpovězených otázek se autor zaměřil a proč. Vzhledem k tomu, že ve společenských vědách se k řešení jednotlivých problémů přistupuje z nejrůznějších zorných úhlů (teoretických a metodologických perspektiv nebo v rámci různých tzv. škol a směrů), mělo by být z úvodu jednoznačně patrné, na které autory (typ řešení) práce navazuje – ke kterému teoretickému nebo metodologickému směru se její autor hlásí. Užitečnou a často opomíjenou součástí úvodní pasáže je informace o logice výkladu, tj. jak je problém rozčleněn do dílčích otázek, v jakém pořadí a proč jsou řešeny a kam směřuje výklad, tj. k jakému základnímu závěru autor dospěl.

Většinu studentů je obtížné přesvědčit, aby už v úvodu spolu s logikou výkladu nastínili i základní závěr, k němuž dospěli. Mají totiž pocit, že se pak v závěru jenom opakují. Jejich protesty lze shrnout například do této námitky: „K čemu psát dlouhý text, když se pointa vyhradí hned na začátku? Poutavější je přece text, při jehož čtení čtenář až do konce s napětím očekává řešení.“ Skutečně, někteří studenti by nejraději psali své texty jako svého druhu detektivky. Chtějí čtenáři v závěru ukázat, že řešení už měl dávno v textu před sebou.³¹ Svůj názor řada studentů změní, až když musí při psaní diplomové práce číst stovky stránek nepřilíš dobře strukturovaných textů. Teprve potom naznaží, že z hlediska

³¹ V tom případě by se však měli držet dvaceti pravidel pro psaní detektivek, zejména toho, jež požaduje, aby měl čtenář stejnou příležitost vyřešit záhadu jako detektiv, což znamená, že všechny stopy musí být uvedeny a jasně popsány. To však bývá často náročnější, než v úvodu jasně říct, k jakému cíli směřujeme a jak budeme ve výkladu postupovat. (Za upozornění na toto pravidlo vděčím P. Marešovi.)

čtenáře (a zároveň kolegy autora, jímž se při čtení stávají) jde o styl příjemný a pohodlný. Ocení, že nemusí soustředěně číst každý text slovo od slova, aby zjistili čeho se vlastně týká, ale dobře strukturovanými texty mohou jen efektivně listovat, na tomto základě si o nich udělat relevantní představu a podrobně se věnovat jen těm z nich, které skutečně pro svou práci dobře využijí. Při listování takovým textem totiž čtenář vždy na základě dobře napsaného úvodu ví, kde se zhruba v textu nachází, co této pasáži předcházelo a co může očekávat v pasážích následujících. V závěru samozřejmě není nutné a ani vhodné doslova zopakovat, co bylo řečeno v úvodu, kdy čtenář ještě nezná analýzu. V závěru lze výsledek formulovat zcela jinak než v úvodu, neboť se lze odvolat na argumenty předložené v jádru textu.

Takový přístup zároveň snižuje riziko nedorozumění. Zdůrazní-li autor v úvodu logiku svého výkladu a ukáže-li, k jakému cíli směřuje, říká tím zároveň, co považuje za podstatné, a dává návod, jak text číst. Zvyšuje tím pravděpodobnost, že čtenář bude text číst tak, jak byl míněn. Takto informovaný čtenář se zpravidla stává autorovým spojencem. Rozhodne-li se číst text celý, je pozitivně motivován, a pokud ho jen prolistuje, má o práci alespoň základní představu. V obou případech lze očekávat, že stať ocituje, případně ji někomu přímo doporučí (čímž autor získá dalšího čtenáře). Službou čtenáři autor slouží i sobě.

Jádro

Každý odborný text by měl být psán s cílem informovat kolegy (odbornou veřejnost) o nějakém objevu. Je pravda, že ve skutečnosti tomu tak často nebývá. Publikáčnická činnost je součástí profese, zdrojem statusu a ocenění každého badatele. Nejen studenti jsou někdy nuceni psát, aniž před tím dospěli k nějakému zásadnímu objevu. Takovou praxi však nepřekročí-li určitou míru, není třeba odsuzovat. Musí-li člověk psát, ačkoli původně neměl co sdělit, a dodržuje-li při tom základní požadavky psaní odborného textu, zpravidla k nějakému, byť drobnému, objevu dospěje. Samotným zveřejněním se však objev stává součástí vědění v daném oboru jenom potenciálně. Reálně do něj vchází, teprve až ho odborná veřejnost nejen vezme na vědomí, ale také prověří. V jádru stati hledají její představitelé odpověď především na dvě otázky: Jak autor při ověřování odpovědí na své otázky postupoval a proč

se rozhodl pro takový postup? O jaké a jak kvalitní argumenty své odpovědi opírá? Obě tyto otázky musí autor předjímat a dát na ně v textu odpovědi. Stejně jako ve všem, i zde musí dodržet únosnou míru. Zahltí-li čtenáře příliš mnoha metodickými detaily, může řadu z nich odradit. Při rozhodování o tom, do jakých podrobností zvolenou metodu popsat, musí zvážit, nakolik je pro problém specifická. Obecně řečeno, je třeba podat takové informace, aby bylo zjevné, jakým způsobem byly hypotézy testovány. Detailní informace, pokud je autor z nejrůznějších důvodů považuje za důležité, je lepší uvést v dodatku nebo příloze.

Volba metody vždy úzce souvisí s hypotézami, s nimiž je třeba rovněž čtenáře seznámit. Častou námitkou (nejen studentů) v této souvislosti bývá, že ve společenských vědách se většinou bez hypotéz obejdeme. Jde však o mýtus plynoucí z utopické představy tzv. úplné indukce, tj. víry, že se můžeme odpoutat od svých omezených zkušeností a zkoumat svět kolem sebe zcela nepředpojatě, tzv. „objektivně“. Tomuto obecně metodologickému problému se v sociologii věnoval zřejmě jako první M. Weber, obecněji například K. R. Popper. Oba v této souvislosti přesvědčivě ukázali, že nejsme schopni pozorovat realitu v celé její totalitě, a proto se vždy zaměřujeme jen na její část. V pozadí takového výběru vždy stojí nějaká hypotéza, jíž si nemusíme být vědomi. V této souvislosti se hovoří o intuici. Intuice však není ničím jiným než souborem jakýchsi mlhavých hypotéz, které badatel v dané chvíli není s to jasně a zřetelně formulovat. Vědci, a to i v přírodních vědách, zejména na počátku výzkumu určitého problému, vycházejí spíše z intuice než z jasně a jednoznačně formulovaných hypotéz. Intuice je však, jak říká Popper, badatelova soukromá věc [Popper 1994: 109]. Jakmile vstupuje se svými objevy do diskuse, musí umět své podvědomé předpoklady převést do explicitně formulovaných hypotéz a ukázat, jak je lze ověřit, případně vyvrátit. Jakkoli původně vyšel z intuice, jakmile o svém bádání nebo výzkumu podává zprávu, musí se zamyslet nad tím, z jakých – byť neuvědomovaných – předpokladů vyšel a jak (případně zda vůbec) prověřil jejich platnost. Pokud tak neučinil, nenapsal odbornou stať.

Informovat je také třeba o datech, o něž se závěry opírají. Daty, jak už bylo řečeno, jsou ve společenských vědách velmi často texty, jejichž kritická analýza představuje hlavní cíl mnoha odborných

statí. V takovém případě je třeba vedle vlastní analýzy podat rovněž charakteristiku použitých textů (případně i jejich autorů) z hlediska otázek, jež si autor v úvodu položil, a zdůvodnit jejich výběr; říct, proč považuje tento výběr za dostatečně reprezentativní, případně vyčerpávající apod. Jádrem odborné stati často představuje právě tato informace spolu s propracovanými argumenty (často v podobě parafrází a citací s přesnými odkazy) ke všem závěrům a tvrzením, jež autor v textu předkládá.

Závěr

Má-li být odborná stať impulsem pro věcnou diskusi, nestačí pouze předložit zjištění, k nimž autor dospěl, ale je třeba také ukázat, za jakých podmínek na nich lze dále stavět. Závěr by měl čtenáře ujistit, že autor výsledky své práce nepřeceňuje, že si je vědom úskalí, jimž se sice vyhnul, která však proto nezmizela. Kolega zabývající se toutéž nebo podobnou problematikou si pravděpodobně bude klást otázky tohoto typu: Uvědomuje si autor, že ... (např. předpoklad, z něhož vyšel, není jediný možný)? Vzal vůbec v úvahu, že ... (např. závěry stojí a padají s metodou, která je podezřelá)? Přemýšlel o tom, zda ... (např. jsou jeho data reprezentativní)? V závěrečné diskusi by proto autor měl zhodnotit předpoklady, z nichž vyšel, zamyslet se nad tím, v čem a proč si je jist, kde a proč má určité pochybnosti a jakým způsobem by je bylo možné zmírnit. Měl by také ukázat, které otázky a proč zůstávají zcela otevřené, kam bude vhodné napřít další úsilí atd. S určitou nadsázkou lze říct, že diskuse je skutečným vyvrcholením bádání, o němž stať referuje. V závěru odborných statí opírajících se o analýzu textů často nalezneme spíše než úvahu o výsledcích shrnutí základních závěrů, k nimž autor dospěl, případně obecné úvahy o jejich významu. Ani v tomto případě by však diskuse neměla být opomenuta. Za větší nešvar však považují sklon některých studentů (a bohužel i zkušenějších autorů) otevřít v závěru zcela nový problém, nebo text završit tvrzením, které vůbec nevyplývá z předchozího textu a k němuž proto ve stati nenalezneme žádné argumenty. Opomene-li autor diskusi, měl by alespoň důsledně dbát, aby byl závěr vyvrcholením předchozího textu. Znamená to důsledně se držet problému, jemuž je věnováno jádro stati, a formulovat jen takové závěry, k nimž lze v textu nalézt argumenty.

S výše nastíněnou formou odborné stati se setkáváme v různých obměnách, tzv. žánrech. V pozadí této různorodosti stojí především rozdílné cíle badatelské práce, o níž stať referuje. Povaha těchto cílů se odráží v různých typech dat a metod, jichž bylo v bádání využito, což se nutně projeví i ve výsledné formě stati, která o něm referuje. V časopisech a sbornících se vedle empirické stati nejčastěji setkáváme s šesti dalšími žánry: kompilace, komparace, recenzní stať, přehledová stať, odborná esej a původní teoretická stať. Největší pozornost věnují kompilaci a komparaci, tj. žánrům, s nimiž se (vedle empirické stati) v pracích studentů společenských věd setkáváme nejčastěji. Odborné eseje a zejména původní teoretické stati se věnují spíše jen pro úplnost. Dle mého přesvědčení jde o žánry, jež lze doporučit jen mimořádně talentovaným studentům, které je třeba vést zcela individuálně.

Jednotlivé žánry představují určité konstrukty, jimž se skutečné texty tu více, tu méně blíží. U každého uvádím jako příklad některou ze statí publikovaných v *Sociologickém časopise*, nikoli však jako vzor, jehož je třeba se úzkostlivě držet, ale spíše proto, aby měl čtenář možnost konfrontovat obecnou charakteristiku (svého druhu ideální typ) s realitou. Při hledání příkladů jsem se omezila na statě publikované v posledním úplném ročníku *Sociologického časopisu* (čtyři čísla v českém jazyce ročníku 2003) a jako příklady uvádím stati, jež se podle mého názoru nejvíce blíží ideálním typům jednotlivých žánrů. Sotva bych totiž našla snadno dostupné klasické vzory. Protože žánr je ideální typ, nelze často u reálných textů jednoznačně rozhodnout, zda jde např. o kompilaci nebo komparaci, přehledovou nebo recenzní stať atd. Kromě toho například kvalitní kompilace bývá částečně komparací atd. Smyslem níže uvedeného členění žánrů je upozornit, že odborné texty píšeme s různými cíli a každý z nich klade na autora specifické nároky, jimž je třeba vyhovět. V odborných textech rozhodně nejde o žánrovou čistotu (ostatně tento požadavek dnes začíná být věcí minulosti obecně). Základními požadavky jsou přesnost (formulací, odkazů a další evidence), původnost a přínos – nejen pro poznání, ale také pro další výzkum, rozvoj teorie, ale i výuku a studium.

4.3.1 Kompilace (kompilát)

Slovo kompilace pochází z latinského slovesa *compilare*, které znamená vykořistit nebo vykrást. Je tvořeno předponou *com* (dohromady) a původním slovesem *pilare* – oloupit, vykrást. Doslova tedy *compilare* znamená nakrást si (nahromadit bohatství loupežemi). Slovníkové definice kompilace nebo kompilátu jakožto literárního žánru obvykle kromě výkladu zahrnují i hodnocení odvozené od tohoto latinského kořenu, které se pohybuje od příkrého odsudku, kdy je kompilace charakterizována jako „sestavení cizích poznatků bez vlastního přínosu, nepůvodní dílo“ [Velký slovník naučný], přes mírně smířlivější formulaci „literární umělecké nebo vědecké dílo vzniklé výběrem cizích poznatků nebo netvůřícím způsobem“ [Slovník cizích slov] až po vcelku nepředpojatou definici kompilátu jakožto práce „založené na přebírání a novém sestavování“ [Velký slovník naučný].³² Kompilace je snad nejspornějším žánrem odborného textu. Nežádka bývá, jakožto výsledek netvůřící až parazitní činnosti, považována za opovržením hodný nebo dokonce nepřijatelný žánr. Typickým příkladem je postoj Duffkové, která ve svém výčtu důsledků nekonceptního přístupu ke zpracování diplomové práce uvádí kompilaci jako příklad práce „poskytující pouze přehled (často zcela neuspořádaný) o tom, co kdy kdo o zkoumaném problému řekl či napsal“, v němž většinou „chybí i jen určité seřazení či klasifikace jednotlivých názorů, spojování vyjmenovaných pojetí bývá násilné bez logické návaznosti a zcela se zde postrádá vyjádření vlastního stanoviska studenta“. Výsledkem kompilování je „nevyhovující práce bez jakéhokoli přínosu“ [Duffková 1984: 20].

Text vyznačující se uvedenými rysy je mimo jakoukoli pochybnost textem špatným a nepřijatelným. Stručně řečeno, uvedený popis se týká nekvalitní kompilace. Na rozdíl od Duffkové se domnívám, že důkladně zpracovaná kompilace může představovat velmi systematické shrnutí toho, „co kdy kde kdo o zkoumaném problému řekl či napsal“ a lze napsat i kvalitní kompilaci, která může být velmi užitečnou.³³ Kvalitní kompilace je promyšlenou

³² Běžně jsou slova kompilace a kompilát považována za synonyma. Tvůrci *Velkého slovníku naučného* zjevně rozlišují činnost (kompilace – sestavování) a její výsledek (kompilát – text založený na kompilaci).

³³ Kompilace tohoto typu se ovšem do značné míry překrývá s jiným žánrem, tzv. přehledovou statí, o níž pojednávám samostatně.

syntézou různých názorů na určitý problém (či jeho pojetí). Musí se však opírat o systematické uspořádání, které v žádném případě nemůže být výsledkem netvůrčí činnosti. Poctivě zpracovaná kompilace (či chcete-li kompilát) je vždy výsledkem tvůrčího přístupu. Její užitečnost spočívá nejen v tom, že poskytuje stručný přehled o bádání v určité oblasti, ale může představovat i první krok v postupu vpřed, přešlapuje-li se při řešení nějakého problému dlouho na místě. Kompilací je také koneckonců většina učebnic.

Z uvedeného vyplývá, že většina slovníkových definic kompilace se týká spíše nezdařených nebo nesprávně zpracovaných odborných textů. Pokud autor dodržuje požadavky publikační etiky, veškeré převzaté poznatky a formulace řádně označí a odkáže na jejich zdroj, nemůže být kompilace považována za plagiat (krádež). Dobře zpracovaná kompilace může čtenářům ušetřit mnoho času, shrne-li například různé aspekty určitého problému, které jsou roztroušeny ve značné počtu prací, propojí-li různé koncepty určitého problému v jednu apod. Není už pak třeba tyto práce a koncepty vyhledávat a shánět a lze si udělat dobrý přehled o stavu jeho řešení. Navíc je k dispozici podložena informace, na jejímž základě se ten, kdo se s danou problematikou teprve seznamuje, může rozhodnout, které z množství textů jsou k řešení tématu, jemuž se chce věnovat, podstatné a které lze ponechat stranou.

Odborná kompilace nejčastěji představuje výklad nějakého problému s využitím různých zdrojů: například „Tradiční společnost jako sociologický pojem“ nebo „Rasismus jako sociologický problém“ apod. V úvodu by autor měl stručně zhodnotit význam problému, jemuž se věnuje, případně sdělit, proč upoutal jeho pozornost. Měl by si především uvědomit, že píše odborný text, jehož cílem je, stejně jako u každého jiného, zodpovědět nějakou otázku (otázky). Tuto otázku (problém) je třeba v úvodu explicitně uvést, naznačit cestu k odpovědi, a to nejlépe v souvislosti se strukturou textu. V následující pasáži by čtenář měl být seznámen s daty, jimiž jsou v daném případě práce, které jsou v kompilaci využity. Autor by je měl stručně charakterizovat a zařadit do širšího kontextu (například historického, tematického, z hlediska teoretických perspektiv apod.). Měl by také zdůvodnit jejich výběr, a to zejména opírá-li se o práce méně známé, v daném kon-

textu zdánlivě nereprezentativní apod. Zdůvodnění by rozhodně nemělo chybět tam, kde je ignorována nějaká práce, která se pro dané téma považuje za základní. Metodou jsou v případě kompilace otázky, na něž v analyzovaných textech hledáme odpověď. Rámcově s nimi byl čtenář seznámen již v úvodu. Ve vlastní analýze bývají dekomponovány do několika otázek dílčích, přesněji formulovaných ve vztahu k „datům“ (tj. textům, na nichž je kompilace postavena). Bývá užitečné tyto formulace zdůvodnit – ukázat, jak souvisí s texty, s nimiž pracujeme. Jádrem textu je vlastní analýza, tj. hledání odpovědi na dané otázky, u nichž se nesmí zapomenout na odkazy.³⁴ Odkazy v kompilaci představují základní argumenty. Pokud má čtenář určité pochybnosti, například o tom, zda autor správně interpretuje pasáž, kterou cituje, může na základě odkazu snadno ověřit, zda jsou oprávněné. Závěr kompilace zpravidla nebývá diskusí v pravém slova smyslu, ale spíše odpovědí na základní otázku exponovanou v úvodu. V každém případě by měl být syntézou relevantních myšlenek zpracovávaných textů, či výběrem a zdůvodněním jednoho z pojetí, s nimiž se autor v těchto textech setkal. V závěru by měl autor alespoň shrnout, k čemu ve své práci dospěl.

Příkladem kompilace je stať Ludka Sýkory [2003], v níž shrnul základní společenské důsledky suburbanizace, které nalezl ve 43 titulech našich i zahraničních autorů. Text autor v úvodu charakterizuje jako úvodní sondu do problematiky, v jejímž rámci si stanovil tyto cíle: „definice suburbanizace, diskuse některých úskalí vyplývajících z obvyklých způsobů empirických sledování suburbanizace, stručný přehled hlavních příčin a důsledků procesu a nastínění vybraných námětů pro výzkum sociálních důsledků suburbanizace“ [c.d.: 219]. Tyto cíle jsou zároveň osnovou jeho výkladu, jenž je rozdělen do čtyř subkapitol, z nichž poslední nazval „Místo závěru: náměty a otázky pro výzkum suburbanizace a jejich sociálních důsledků“. V pozadí uvedených námětů a otázek stojí syntéza poznatků předložená v předešlých kapitolách.

Protože kvalitní (a tudíž přijatelná) kompilace je vždy výsledkem tvůrčího zpracování poznatků, k nimž dospěli jiní, a nikoli

³⁴ Někdy je obtížné studenty přesvědčit, že odkazovat musíme i tehdy, pracujeme-li jen s jedním (natož s dvěma a více) texty. Odkazy zde nejsou pouze důkazem toho, že autor zvládl etiku odborné práce (viz kapitolu 5. Hlavní zásady publikační etiky), ale představují svého druhu důkazní řízení.

mechanickou (a tudíž netvůrčí) montáží výpisků z četby, bývá pro studenty poněkud riskantním žánrem. Výsledkem jejich snahy často skutečně bývá jen mechanické propojení jednotlivých názorů, pojetí nebo dokonce přímo citátů. Konglomerát výpisků propojených různými „oslími můstky“ bez jakékoli vůdčí myšlenky nebo ideje není odborným textem. Kvalitní kompilaci lze přirovnat k jakési koláži, kdy z výsledků práce druhých tvoříme nové, originální a promyšlené dílo.

Kompilace však přesto může být dobrým žánrem pro drobnější studentské práce, zejména pro úplně začátečníky, kteří se s určitým problémem teprve seznamují. V takovém případě je však spíše než odborným textem jeho simulací. V kompilační diplomové práci (ať už bakalářské, či magisterské) student prokazuje, že kriticky přehlédl větší část existující literatury (spisů, které již byly v daném oboru napsány a publikovány), že je schopen stávající problematiku jasně vyložit a že dokáže dát do vzájemných souvislostí různé přístupy a názory tak, aby vznikl inteligentní, syntetický přehled, který by pak mohl posloužit jako zdroj důležitých informací i odborníkovi z daného odvětví, který se studovaným tématem nikdy nezabýval konkrétně a do hloubky“ [Eco 1997: 21]. Je zřejmé, že k přípravě a napsání takového textu je zapotřebí především více času (ke studiu literatury) a většího prostoru (minimálně 20 normostran) pro prezentaci výsledků analýzy a syntézy prostudované literatury.

Rozhodne-li se student pro tento žánr, měl by se především držet této *hlavní zásady*: Kvalitní kompilace není mechanickým spojením cizích myšlenek, ale jejich tvůrčí syntézou.

4.3.2 Komparace

Slovo komparace je rovněž latinského původu a znamená srovnání. Text tohoto žánru podává zprávu o průběhu a výsledcích porovnávání dvou nebo více textů, pojetí nebo přístupů k určitému problému nebo jeho řešení. Předmětem komparace mohou být i metody nebo empirické výzkumy atd. V zásadě lze srovnávat cokoli, nalezneme-li nějaká společná kritéria, jejichž prizmatem se lze na srovnávané objekty dívat; nějakou společnou třídu, do níž je lze umístit a v jejímž rámci je lze dále třídit. Srovnávat

můžeme i pověstná jablka s hruškami; například jako plody, které mají některé vlastnosti společné a jiné rozdílné, nebo jako symboly používané v různých souvislostech, srovnávat můžeme i to, nakolik se stávají předmětem uměleckého ztvárnění v malířství a ve fotografii... Čtenáře jistě napadne mnoho dalších kritérií.

Výsledkem každé komparace je nějaký typ klasifikace, která je vždy tzv. Prokrustovým ložem³⁵, protože představuje větší či menší znásilnění mnohotvárného světa idejí a myšlenek anebo mezilidských vztahů. V sociálních vědách se v této souvislosti pracuje s tzv. ideálními typy, jejichž autorství je připisováno M. Weberovi, jenž je ve svých teoretických úvahách v rámci sociálních věd jako první explicitně používal, popsal a pojmenoval. Ideální typ vymezil jako smyšlenou konstrukci sociálních jevů a procesů v ideálních (ve smyslu pomyslných a nikoli skutečně existujících) podmínkách, například v přísně deterministickém prostředí bez nahodilých vlivů. Taková konstrukce tedy není ideální ve smyslu žádoucnosti, ale v tom smyslu, že reálné jevy a procesy se jí jen více či méně blíží (blíže viz např. [Weber 1998: 151–153]). Jde o účelný nástroj komparace, na jehož základě lze jednotlivé koncepce, myšlenky nebo i metody srovnávat podle toho, nakolik se blíží nějakému ideálnímu typu.

V úvodu komparace, stejně jako v každém jiném odborném textu, autor charakterizuje problém, jemuž se v textu věnuje, případně poukáže na jeho význam, důležitost nebo aktuálnost v širším kontextu oboru atd. Problém je užitečně dekomponovat do několika dílčích otázek, které se promítnou do výběru kritérií srovnání. Hned na začátku tak autor vlastně v hrubých rysech nastíní metodu komparace a při té příležitosti může také zdůvodnit strukturu práce. Podrobnější informaci o datech je vhodné spojit s pasáží, která se věnuje metodě podrobněji. Podobně jako v kompilaci bývají často i v komparaci daty texty. Pokud texty slouží jakožto primární data, srovnává-li autor například dílo nebo koncepcí konkrétních autorů, je jejich výběr přímo dán výzkumnou otázkou. Představují-li spíše data sekundární, kdy jde například o srovnání různých pojetí, výkladů nebo zjištění,

³⁵ Prokrústés je postava řecké mytologie. Byl to loupežník, který zval pocestné do své chýše, kde je uložil na lože, jehož rozměrům je surově přizpůsoboval. Vyšším usekával hlavu nebo údy, menší natahoval.

měl by autor zdůvodnit jejich výběr a zhodnotit jejich „kvalitu“ pro účely zamýšleného srovnávání³⁶, případně ukázat na jejich úskalí. Zvláštní pozornost je nutné věnovat výběru a zdůvodnění kritérií. Téměř vždy jde o výše zmíněné Prokrustovo lože. Průběh a výsledky komparace je třeba podpořit empirickou evidencí, jíž jsou opět odkazy, citace a parafráze. Závěr komparací bývá často diskusí, tj. úvahou o užitečnosti a relevanci typologie, k níž autor dospěl. Jak už bylo řečeno, každá klasifikace nebo typologie, která je výsledkem komparace, je téměř vždy ideálním typem, jemuž se realita tu více tu méně blíží. Je proto dobré zhodnotit výsledky srovnání i z tohoto hlediska a ukázat nejen přednosti zvoleného přístupu, ale také jeho meze.

Řada odborných statí se pohybuje na pomezí kompilátu a komparace a někdy je obtížné určitý text z tohoto hlediska jednoznačně zařadit. Příkladem jednoznačné komparace je stať Miroslava Nováka [2003]. Ačkoli se důsledně neodrží anglosaského stylu, jeho základní rysy zde nalezneme. V úvodu autor exponuje problém nebo cíl svého srovnání: hodlá ukázat, že kritiky klasické doktríny demokracie z pera K. R. Poppera a J. A. Schumpetera mají mnoho společného, „což v odborné literatuře zůstalo (...) téměř nepovšimnuto“ [c.d.: 12]. Protože koncepcím demokracie těchto autorů politologové „nevěnovali pozornost, jakou by si zaslouhovala“ [tamtéž], a není tudíž těm, kdo je nečetli, pravděpodobně známa, představuje jádro statí jejich výklad; nejprve koncepce Schumpeterovy, poté Popperovy. Ve výkladu Novák hojně využívá i sekundární literaturu. Půdu pro závěrečné srovnání si připravil tím, že Schumpetera čte „s Popperovou pomocí“ [c.d.: 14]. Jinými slovy srovnávací hlediska odvíjí od Popperovy koncepce, k níž hledá paralely v koncepci Schumpeterově. Po výkladu Popperova pojetí přistupuje k vlastnímu srovnání, v němž zároveň shrnuje předchozí analýzu. Ukazuje, v čem jsou názory srovnávaných přístupů prakticky stejné a v kterých aspektech se přece jen liší. V závěru pak vyzdvihl dvě teze, v nichž se srovnávání teoretikové shodují a které podle jeho názoru mají co říct i k dnešní situaci.

³⁶ O texty, publikované přístupy a jejich výsledky se můžeme opírat i při srovnávání metod. Přesvědčivější je však opřít srovnání o vlastní terénní práce. V takovém případě je výsledná zpráva svého druhu empirickou statí.

Komparace je vedle kompilace ve společenských vědách nejfrekventovanějším žánrem studentských prací. Podle mých zkušeností dávají (zejména nezkušení) studenti přednost kompilaci před komparací, protože se jim jednoduše zdá být snazší a jednodušší mají pocit, že je tolik nebrzdí v tvůrčím rozletu. Svým způsobem je to pravda. Pokud však student zvolí komparaci, je větší pravděpodobnost, že výsledkem bude odborný text. Hledání kritérií (společné třídy a diferencujících podtřídy) ho nutí, aby celou práci promyslel předem, což přispívá k jasnější strukturaci textu, jednoznačnosti tvrzení a jasnosti argumentů. Zvolí-li začátečník kompilaci, často se stává, že začne psát, aniž text předem promyslel, a vystavuje se tím nebezpečí, že sklouzne do povšechného povídání, které nemá s odborným textem nic společného. Kompilace zdánlivě³⁷ vyžaduje méně námahy, protože nemusíme hledat srovnávací kritéria. Ta však, jakmile jsou stanovena, výrazně usnadní analýzu i vlastní psaní textu. S mírným přeháněním lze říct, že kritéria autora při psaní sama vedou. Napsat komparaci je tak v zásadě snazší.

Hlavní zásada psaní komparace tedy zní: mimořádnou pozornost je třeba věnovat výběru kritérií srovnání.

4.3.3 Recenzní stať (rozbor díla)

Jak plyne z názvu, je recenzní³⁸ stať rozsáhlejším zhodnocením nějakého díla, jímž spíše výjimečně bývá jediná publikace. Daleko častěji jde o několik prací různých autorů zabývajících se stejným nebo podobným tématem a publikovaných v krátkém časovém rozmezí. Jiným příkladem je situace, kdy autor zasadí hodnocení recenzované práce do kontextu dalších významných nebo jinak zajímavých publikací věnovaných podobnému problému. Kvalitní rozbor a zhodnocení se téměř nikdy neobejde bez nějakého srov-

³⁷ U kompilace stejně jako u komparace musíme mít nejprve jasno o metodě (jíž jsou v případě kompilace otázky a v případě komparace kritéria). Z tohoto hlediska základní rozdíl mezi komparací a kompilací tkví v tom, že kompilaci (nekvalitní) lze napsat, aniž bychom si dříve rozmysleli metodu. V případě komparace je takovýto postup obtížnější, a tudíž hrozí menší nebezpečí, že výsledný text bude zcela nepřijatelný.

³⁸ Z latinského recensere: přehlížet, posuzovat, uvažovat.

nání. Recenzní stať je vlastně komparací, která však bývá volnější, a to v tom smyslu, že jejím předpokladem ani výsledkem nebývá žádná typologie nebo klasifikace. Jde spíše o zvážení přínosu daného textu v nějakém širším kontextu. Předmětem recenzní stati může být i samostatná mimořádně závažná nebo náročná publikace významného autora. V takovém případě však její součástí zpravidla bývá alespoň rámcové zhodnocení jeho dalších stěžejních prací. S hlubším rozbořem a zhodnocením celoživotního díla se ale setkáváme spíše v podobě knižní publikace než stati. V odborném tisku se stati tohoto typu neobjevují příliš často. Pokud ano, tak například v podobě nové interpretace nějakého klasického díla, případně zevrubného zhodnocení nějaké hojně citované nebo něčím převratné práce apod. Čím významnějšího autora se text týká, tím o něm a jeho díle existuje rozsáhlejší tzv. sekundární literatura, kterou je třeba v analýze využít a rovněž kriticky zhodnotit. V takovém případě je součástí rozboru i mi-niaturní přehledová stať³⁹.

Aby bylo hodnocení dostatečně přesvědčivé, musí jeho autor prokázat, že textu, jímž se zabývá, dobře porozuměl a chápe ho v kontextu, v němž byl napsán. Bývá proto zvykem v úvodu stručně představit autora recenzované práce a ukázat, jaké místo analyzovaná práce zaujímá v jeho dosavadním anebo životním díle. I v tomto žánru je samozřejmě třeba vyhovět základnímu požadavku na vědeckou práci, tj. nejprve zjistit, zda se dílem, jež je předmětem našeho zájmu, už dříve někdo nezabýval. Pokud už práce byla recenzována, měla by o tom stať informovat a autor by také měl prokázat znalost alespoň základní sekundární literatury (tj. prací vztahujících se k recenzované práci nebo jejímu autorovi). Autoři jedné příručky přirovnávají analýzu textu k hypotetické situaci, v níž rozebíráme automobil na jednotlivé součástky a přitom vysvětlujeme, k čemu a jak slouží, zda a nakolik je jejich činnost koordinována a nejsou-li zdrojem poruch [Guide 1986: 75]. Obvyklým cílem recenzní stati je odpovědět na otázku, jaké jsou přednosti a omezení práce, o níž referuje. Aby byla odpověď na tuto otázku dostatečně přesvědčivá, musí být podložena argumenty, které se musí opírat o zevrubnou analýzu díla, kterou je třeba doprovodit odkazovým aparátem. Jádrem stati je rozbor

textu, nikoli jen jeho stručné převyprávění nebo mechanický výtah.

Samostatnou pozornost je vždy třeba věnovat pojmovému aparátu. V sociálních vědách existuje řada problémů, při jejichž řešení různí autoři pracují s tímž pojmem, ale dávají mu různý význam. Příkladem může být pojem postmoderní společnost. Někdo takto charakterizuje současné vyspělé země západního typu, jiní tvrdí, že k postmoderní společnosti teprve směřujeme. Jiným příkladem ze současnosti je pojem střední třída – co autor, to jiné vymezení. Pracuje-li autor recenzované práce s pojmem (pojmy) tohoto typu, například s pojmem „nová střední třída“, a jde-li navíc o pojem v práci klíčový, musí se na něj podrobněji zaměřit a ukázat souvislosti, přednosti a omezení zvolené definice, zhodnotit, nakolik ovlivnila řešení celého problému, atd. Diskuse nabývá podoby úvahy o variantních řešeních, případně kritiky řešení, jež zvolil autor recenzovaného textu, někdy i návrhů a doporučení pro další práci v tomto směru. Závěr bývá stručným shrnutím přínosu analyzované práce nebo prací.

Příkladem recenzní stati je text Radky Radimské [2003], jež je věnován teorii soukromého života francouzského sociologa Françoise de Singlyho. Opírá se o dvacet titulů tohoto autora a dalších třicet prací, v jejichž kontextu o jeho teorii referuje. V jádru textu podává výklad teorie, jež zasazuje do širšího kontextu francouzské sociologie rodiny s důrazem na pojetí rodiny v díle É. Durkheima a P. Bourdieua. Druhým kontextem je konstruktivismus interpretativní sociologie P. L. Bergera a H. Kellnera. V závěrečné pasáži autorka analyzovanou teorii stručně charakterizuje a hodnotí. Na jedné straně vyzdvihuje, že Singlyho teorie „umožňuje odhalit fungování i dysfunkce“ rodiny a zároveň ukazuje, jakým způsobem se současná rodina přizpůsobuje stále více se individualizující společnosti, „v níž jsou vztahy mezi lidmi založeny na dobrovolnosti“. Na druhé straně však Singlymu vytýká, že jednak podceňuje mocenské vztahy a mechanismy dominance a jednak se ve své kritice determinismu dostává do druhého extrému, „neboť podceňuje strukturální vlivy a sílu omezující individuální svobodu“ [c.d.: 683].

Ve studentských pracích se v této souvislosti lze nejčastěji setkat s rozbořem a hodnocením nějaké klasické nebo významné novější rozsáhlejší práce, zřídka s rozbořem celého díla nějakého

³⁹ Viz následující kapitolu.

autora. Jde o žánr relativně schůdný, pokud je předmětem analýzy nějaký doposud nezpracovaný text. Čím je text známější, s tím větším objemem sekundární literatury je třeba se vyrovnat a tím obtížnější je přijít s něčím zajímavým nebo novým. V recenzní stati nelze rozbor a kritiku určité práce opřít pouze o její četbu a o vkus recenzenta.

Hlavní zásada při psaní recenzní stati zní: nelze se omezit na popis recenzované práce (díla, autora). Musí jít o výklad a hodnocení, které je zasazeno do širšího kontextu.

4.3.4 Přehledová stať

Přehledová stať je typickým „hraničním žánrem“ mezi kompilací a komparací. Zatímco kompilát, tak jak je popsán výše, představuje syntézu nebo strukturovaný popis výběru určitých poznatků, přehledová stať by měla být co možná vyčerpávajícím přehledem o dosavadním bádání v určitém směru s úplným seznamem stěžejní relevantní literatury. Aby takový přehled nebyl jen anotovanou rešerší⁴⁰ (z níž přehledová stať vychází), je třeba publikace, o nichž pojednává, nějakým způsobem uspořádat, klasifikovat – na základě nějakých kritérií je porovnat a zhodnotit. V tomto ohledu se přehledová stať překrývá s komparací. Přínosný text tohoto žánru je výsledkem neméně tvůrčího úsilí jako v případě kompilátu a komparace, ač to na první pohled nemusí být zjevné. Ve srovnání s kompilátem je navíc náročnější na přesnost popisu a úplnost relevantního materiálu, o něž se opírá. Autor přehledové stati by měl mít téměř dokonalý přehled o tom, jak se dosud k problému přistupovalo, zda a do jakých slepých uliček se jeho řešení dostalo a jak daleko je dnes. V ideálním případě přehledová stať informuje také o diskusích (alespoň těch nejvýznamnějších), které k danému problému a jeho řešení (k textům) vedly. Obecně lze říct, že by měla zahrnovat výčet všech knižních publikací a statí v relevantních recenzovaných časopisech dotýkajících se daného tématu, případně objevit nějaké interní texty (z univerzit, výzkumných ústavů apod.). Od kompilátu se takový vyčerpávající přehled neočekává, ten se má opírat o promyšlený a zdůvodněný výběr prací relevantních určitému problému.

⁴⁰ O tom, co je to anotovaná rešerše a jak se pořizuje, viz kapitolu 6.1.

Referovat o všech textech nalezených v rámci vstupní rešerše⁴¹ lze jen zcela výjimečně. Snad tehdy, jde-li o nějaký nový, velmi úzce vymezený nebo „menšinový“⁴² problém. Ne vždy jsou také všechny texty dostupné. Texty, o nichž autor ví nebo může důvodně předpokládat, že jsou z nějakých důvodů pro téma stati zásadní, však musí získat v každém případě.

Přehledová stať bývá velmi často úvodní kapitolou rozsáhlejších monografií. Je také povinnou součástí vědeckých prací. Mimořádně zdařilé kapitoly tohoto typu, zejména ty, které podávají výstižný přehled určité problematiky a jejího řešení, bývají publikovány samostatně v různých sbornících nebo odborných časopisech. Zpracování textů (utřídění a zhodnocení) a někdy i jejich výběr bývají v takovém případě do jisté míry účelové, neboť jsou dány kontextem výzkumu, pro jehož účely byla rešerše, na níž stať stojí, pořízena. Proto by autor měl v úvodu kromě tématu a struktury textu čtenáře informovat o kontextu, v němž přehled zpracoval, zejména je-li stať zveřejněna samostatně. Forma a struktura přehledové stati se řídí stejnými pravidly jako kompilace a komparace.

Příkladem práce, která se pohybuje na pomezí přehledové stati a komparace, je sice jen čtyřiadvacetistránková, širší svého záběru však monumentální práce Jiřího Musila [2003], jenž ji v úvodu charakterizuje jako „komparativní a historickou studii“ [c.d.: 138]. Referuje v ní o vývoji urbánní sociologie ve Spojených státech a Evropě v letech 1950–2000. Hlavním cílem je srovnání teorií tohoto období v USA, západní Evropě s důrazem na vývoj ve Velké Británii, Spolkové republice Německo a Francii, v bývalých socialistických zemích střední a východní Evropy s důrazem na práce z Polska, České republiky a Maďarska a v bývalém Sovětském svazu. Seznam literatury čítá více než 150 titulů. Po úvodní pasáži, v níž je přesně vymezen objekt zkoumání, následuje krátká kapitola, jejímž cílem je zasadit urbánní sociologii v druhé polo-

⁴¹ O vstupní rešerši pojednává kapitola 6.1.

⁴² V každé vědě nalezneme velmi specifická (nezřídka spíše exotická nebo raritní) témata, jimiž se zabývá jen několik málo odborníků. V rámci společenských věd je typickým příkladem úzká specializace v historii např. na zcela konkrétní událost spíše místního významu (například Mostecká stávká), v hudební vědě na konkrétní opus nebo zapomenutého autora, podobně v sociologii nalezneme specialisty, kteří se zaměří na jednoho polozapomenutého autora apod.

vině dvacátého století do širšího kontextu významných hospodářských a sociálních proměn. V jejím rámci Musil stanovil dílčí etapy uvažovaného období, dle nichž je strukturován podrobný popis konkrétních teorií – vždy nejprve v USA a západní Evropě, a poté v bývalých socialistických zemích. Závěrečný „Souhrn a několik závěrů“ představuje stručnou syntézu z podobě krátkých charakteristik tří základních fází padesátiletého vývoje urbánní sociologie.

Přehledová stať bývá poměrně častým žánrem diplomových prací. V tomto případě je největším úskalím výběr tématu, které nesmí být ani příliš úzké (aby bylo o čem psát), ale ani příliš široké (aby bylo zvládnutelné). Student většinou vychází z širšího zadání, které postupně spolu s tím, jak se seznamuje s relevantní literaturou, dle svého zájmu účelně specifikuje.⁴³

Hlavní zásada pro psaní přehledové stati zní: nejdříve se důkladně seznámit s tematikou, o níž má text referovat, a s literaturou, která se k ní váže, teprve potom vymezit konkrétní téma práce.

4.3.5 Odborná esej

Tento žánr se u studentů těší poměrně značnému zájmu a oblibě, zejména pro svoji čtivost a osobitost. Studenti jej také často považují za nejsnazší. Realita je však taková, že napsat kvalitní odbornou esej vyžaduje jak mnoho zkušeností v odborné práci,

⁴³ Účastníci občasných diskusí věnovaných problému „vykořisťování“ studentů zadáváním takových témat bakalářských a diplomových prací, jež pedagogové potřebují zpracovat pro svoji výzkumnou a publikační činnost, mívají na mysli zejména tento žánr. Pokud by ovšem taková praxe měla být pro pedagoga ulehčením, v tom smyslu, že část svých povinností přesouvá na studenta, představuje zároveň značné riziko. Dle mých zkušeností nelze na přesnost a úplnost studentských přehledů spoléhat. Není nic trapnějšího, než když se autor obviněný z plagiátorství brání tím, že vycházel z textu studenta a nevšiml si, že ten opisoval (a někdy dokonce opisoval špatně). Nezbyvá tedy než přehled detailně zkontrolovat, což vyžaduje námahu a soustředění zřídka kdy menší než vlastní zpracování přehledu. Podle mého soudu je oboustranně výhodnější studenty přímo pozvat ke spolupráci na určitém výzkumu nebo textu, než využívat textů, které píšou v rámci studia se zcela pragmatickými cíli.

tak (a možná především) zběhlost v psaní odborných textů. Studentské „odborné eseje“ sice někdy bývají i čtivé, zřídka však jsou odborným textem. Častěji jde o obecné a téměř nepodložené úvahy, jejichž zdánlivá originalita je spíše výrazem nepoučenosti a nedostatečných znalostí než skutečně původním, novým a přínosným pojetím daného problému. Následující pasáž, kterou jsem se rozhodla do této kapitoly zařadit až po určitém váhání, míním spíše jako varování, jež má začínající odborníky od toho žánru odradit, než jako návod, jak odbornou esej napsat.

Odborná esej je žánr, který se zcela vymyká anglosaskému stylu odborných statí. Přísně vzato je sporné, zda je v pravém slova smyslu odborným (vědeckým) textem. Za předchůdce esejí jsou považovány antické filosofické úvahy, dialogy a listy o etických otázkách (latinsky *conata* – pokusy). Francouzský název poprvé (1580) použil Michel de Montaigne pro své poznámky v podobě úvah, komentářů a postřehů k vybraným antickým a křesťanským textům. Montaigne se snažil, jakožto vyznavač „epikurejských“ zásad hédonismu a tolerance, získat pro tento princip i čtenáře svých esejů a líčením svého nitra jim ukázat, jak poznávat sebe sama a naučit se dobře žít [Blackwellova 1995: 320]. Název esej bývá někdy do češtiny překládán jako úvaha, přesným překladem je však pokus.⁴⁴ Dnešní společenskovědní odborné eseje bývají určitým návrhem na řešení nějakého naléhavého aktuálního problému (vědeckého, politického, každodenního života, osudu lidstva apod.), úvahou o tom, jak nejlépe vyřešit nějakou složitou společenskou situaci nebo otázku. Do praktických návrhů tohoto typu se vždy promítá hodnotový svět jejich autora. Esej je do jisté míry určitým vyznáním anebo krédem, čímž se výrazně vzdaluje od odborného textu, jenž má být pokud možno nezaujatou odpovědí na věcnou otázku, výsledkem testování platnosti určitého výroku.

Přívlastek odborný se v tomto případě vztahuje spíše k obsahu než k formě. Formou eseje bývá psána i umělecká próza, literárněkritická nebo publicistická úvaha o aktuálním společensky významném problému, jejímž autorem bývá významná osobnost kulturního, vědeckého nebo společenského života. V pozadí odborné eseje stojí badatelská zkušenost. Jak bylo řečeno, ačkoli

⁴⁴ Z francouzštiny *l'essai* (pokus, zkouška).

je odborný text v zásadě neosobním popisem provedeného výzkumu, v odborné esejí autor vždy vyjadřuje své osobní názory a postoje. Kromě toho je především literárním a až v druhé řadě odborným žánrem. Většina esejí se vyznačuje bohatým jazykem a často i vzletným stylem.

Formou odborné esejí bývají psány i knižní publikace, a to v podobě jedné rozsáhlé esejí nebo souboru několika kratších.⁴⁵ Z hlediska struktury i odkazového aparátu jde o velmi volný žánr. V úvodu kratší esejí autor zpravidla exponuje problém; formuluje otázku a ukáže její naléhavost. Jádrem je důkladnější rozbor daného problému (jeho kořeny, důsledky, dosavadní překážky řešení apod.) a závěr bývá pokusem o nalezení východiska, či náznakem cesty k němu, případně reformulací nebo zasazením problému do nového kontextu apod. Stejně jako jiné žánry bývá i odborná esej opřena o myšlenky a objevy klasiků a dalších odborníků. Autor však s nimi pracuje daleko volněji, než vyžaduje klasická odborná stať. K jednotlivým pracím nebo autorům odkazuje jen obecně (tj. jen k názvům a jménům), případně vůbec, neboť předpokládá poučeného čtenáře, jemuž jsou převzaté pojmy nebo myšlenky důvěrně známy.

Příkladem odborné esejí je děkovaný projev Zygmunta Bauma-
na, který přednesl při přejímání čestného doktorátu v aule Uni-
verzity Karlovy [Bauman 2003]. Různé děkované a jiné slavnostní
projevy věhlasných vědců a odborníků zpravidla mívají formu
odborné esejí, neboť jsou příležitostí k osobnímu vyznání. Učinil
tak i Bauman. Po úvodním odstavci, v němž vyjádřil svůj dík
a radost nad dobrými vztahy mezi českou a polskou sociologií,
přechází k tématu, jemuž věnoval několik svých posledních pra-
cí; ke znepokojivému rozporu mezi sebezáchovnými zájmy lidí
a etickým příkázáním lásky k bližnímu. Ústřední myšlenkou ce-
lého textu je přesvědčení této čelné osobnosti světové sociologie,
že v dnešní době „sebezáchova a morálka předepisují stejnou po-
litiku a strategii, neboť prohra druhého už pro mne není výhrou“
[c.d.: 6]. V této souvislosti Bauman připomněl Kanta, který už
před dvěma sty lety vývoj k tomuto stavu předvídal, ačkoli tomu
tehdy nic nenasvědčovalo. Éra, v níž žil, byla „érou prostoru“,
kdy nejžádanější statek představovalo území, které bylo hlavní

zárukou bezpečnosti. Tato éra však definitivně skončila 11. zářím
2001, kdy se ukázalo, že území už neposkytuje „žádnou ochranu,
ať je sebelépe ozbrojeno a opevněno“ [c.d.: 7]. Dále se Bau-
man zabývá lidskostí a charakterizuje ji s odkazem k Arendtové
a Lessingovi jako „otevřenost vůči druhým“. Přes Heldovo spíše
pesimistické hodnocení současného vývoje se vrací zpět ke Kan-
tovi, a to k jeho ideálu „univerzální jednoty lidstva“, k níž lidstvo
podle tohoto filosofa přirozeně směřuje, neboť ta je v souladu se
záměry přírody. Na rozdíl od Kanta je však Bauman přesvědčen,
že nejde o zákonitý vývoj, ale že společné lidství je třeba aktivně
hledat. Jak tomu v odborných esejích bývá, ani v této nenalez-
neme seznam literatury a citace jsou spíše volnými parafrázemi
výroků z děl, o nichž autor předpokládá, že je vzdělaní čtenáři
(posluchači) nepochybně znají.

Sympatie studentů esej získává jistě proto, že je relativně
svobodným žánrem, a to nejen z hlediska struktury, ale zejména
z hlediska odkazového aparátu. Mají ji v oblibě také studenti
s literárními sklony, jimž odborný jazyk připadá suchý, nudný
a nevyvalčovaný. Konečně pro mladé lidi – zejména studující
společenské vědy – bývá typická angažovanost a snaha napravit
svět. Nicméně pokusy začátečníků zpravidla nemají s odborným
textem nic společného. Bývají spíše nejrůznějšími moralitami
(mravními výzvami) a rádoby duchaplnými anebo humornými
kritikami stavu světa a lidstva (globalizace, konzumerismu, de-
vastace prostředí, nerovnoprávného postavení různých minorit
apod.), které vycházejí jen z nejhlubšího přesvědčení jejich autorů
o tom, co je správné. Daleko méně – spíše však vůbec – ze zna-
losti oboru, který studují.

Oproti představám mnoha studentů je odborná esej vysoce ná-
ročným žánrem, možná tím nejnáročnějším. Skutečnost, že není
jednoznačně formalizován, klade na autora daleko větší nároky
než odborná stať v anglosaském stylu. Kvalitní esej předpokládá
vedle hluboké znalosti dané problematiky a relevantní literatury
i přirozený literární talent nebo dlouholetou spisovatelskou drá-
hu, spíše však obojí, a možná i svého druhu životní moudrost. Ve
své dosavadní pedagogické kariéře jsem se setkala s jedním nebo
dvěma studenty, kteří byli schopni napsat vcelku přijatelnou od-
bornou esej, nikdy však nešlo o začátečníka a vždy o mimořádně
nadaného a především sečtělého člověka. Vzдор všemu varová-

⁴⁵ Podtitul esejí nebo esejí nese například většina knih R. Dahrendorfa.

ní však jde o mimořádně oblíbený žánr začátečníků, zejména studentů nižších ročníků. Důvodů bude více. Prvním je zřejmě zkrslená představa, že jde o žánr, s nímž mají zkušenosti. Esej se totiž říká různým úvahám, jež psali na střední škole v hodinách českého jazyka nebo občanské výchovy apod.⁴⁶

Hlavní *zásada* je jednoduchá. Odborné eseje bývají přínosné, zajímavé a čtivé jen tehdy, nesou-li osobitou pečť zkušeného badatele a autora. Začátečník proto udělá nejlépe, když jejich psaní odsune na dobu pozdější, až bude mít víc zkušeností.

4.3.6 Původní teoretická stať

Přívlastek původní v názvu tohoto žánru znamená, že autor přichází s vlastním, v nějakém ohledu novým, teoretickým pojetím nebo zpracováním určitého problému, se zobecněním konkrétních poznatků apod. Jde tedy o výsledek snahy uchopit problém v obecnější, abstraktní rovině. Původní teoretická stať se opírá o kritickou analýzu vybraných teorií, nebo zobecňuje empirická zjištění. Výsledkem bývá teorie nebo koncepce, která je nová, alespoň v určitém aspektu. Často prakticky nelze rozhodnout, kdy lze hovořit o původní teoretické stati (předkládající zcela novou originální teorii) a kdy jde spíše o jakousi kompilaci na vyšší úrovni (referující o teorii, jež vznikla propojením nebo úpravou teorií více či méně známých). Není to však vůbec důležité. I ta nejpůvodnější teorie vždy nějakým způsobem navazuje na dosavadní bádání. Tak například i zakladatel sociologie A. Comte navázal na práce mnoha filosofů. Podobně Merton [2000] ve stati, v níž předkládá své slavné a zcela originální schéma strukturálních příčin anomického chování, odkazuje na řadu psycholo-

⁴⁶ Ačkoli jsem to v žádném slovníku nenalezla, zdá se, že anglické slovo essay se dnes používá v daleko širším smyslu a často znamená jakoukoli písemnou práci, která je součástí studijních povinností, spíše však na úrovni střední školy. Na internetu totiž lze nalézt nespočetné návody v angličtině „jak napsat essay“, přičemž většinou jde zcela zjevně o slohové úkoly nebo jednoduché seminární práce. Nalezla jsem rady, jak napsat odborný text, nikoli však odbornou esej. Držet se těchto rad studentům rozhodně neuškodí, protože alespoň napíšou dobře strukturovaný text. Je to však málo, nároky na odborný text jsou, jak jsem se snažila ukázat, poněkud vyšší.

gických a sociologických, ale i historických a dalších prací. Teorii prověřuje čas a nikoli míra její originality.

Stejně jako v každém odborném textu i v úvodu k původní teoretické stati autor nejprve formuluje problém, ukáže, proč jeho řešení chybí nebo v čem je neuspokojivé. Stručně shrne stěžejní práce na toto téma a ukáže, které z nich a proč považuje za slibné východisko řešení. Jádro stati tvoří kritická analýza prací, na niž navazuje koncepce vlastní. V závěru by rozhodně neměla chybět diskuse, v níž by měl autor zvážit podmínky a rozsah platnosti, případně možnosti uplatnění své teorie.

Příkladem stati předkládající teorii, která vychází z kritického zhodnocení stávajících koncepcí, jež propojuje v novou, je text Karla Müllera [Müller 2003], jenž pojímá občanskou společnost jako partnera a nikoli rivala státu, jak je doposud většinou chápána. Vychází jednak z Tocquevillova pojetí demokratického státu a jednak z Giddensem vymezených funkcionálních dimenzí občanské společnosti. Hlavním smyslem Müllerovy koncepce je snaha překonat jedno ze základních sociologických dilemat⁴⁷ a formulovat komplexní teorii „vysvětlující určité strukturální souvislosti“, která by zároveň vedla v patrnosti „jednání konkrétních sociálních aktérů v tomto širším vztahovém rámci“ [c.d.: 622]. V úvodu autor exponuje problém: vzájemnou závislost občanské společnosti a demokratického státu. Dále ukazuje na možnosti využití Tocquevillova díla vzdor skutečnosti, že pojem občanská společnost v něm nenalezneme. Jádrem stati je kritické zhodnocení Tocquevillovy koncepce v konfrontaci s Giddensem vymezenými funkcionálními dimenzemi vztahu občanské společnosti a státu. Odtud Müller s ohledem na úskalí demokracie odvíjí koncepci vlastní. Krátký závěr je zamyšlením (svého druhu diskusí) nad možnostmi jejího praktického využití.

Teoriemi se studenti ve svých pracích zabývají také. Výsledkem však nebývá nová teorie, ale spíše nějaký přehled, srovnání nebo interpretace, a to v podobě kompilace, komparace, nebo

⁴⁷ Giddens toto dilema nazval „struktura a jednání“. Jde o zdánlivý rozpor v tom, že jednání lidí je omezoáno (určováno) předem danými strukturami, které však jsou výsledkem jednání lidí. Problém je v tom, že se obtížně daří komplexně uchopit sociální dění tak, abychom vedli v patrnosti obě jeho zmíněné stránky (struktury i jednání lidí).

přehledové anebo recenzní stati. To jsou podle mých zkušeností, vedle empirických statí, základní žánry studentských prací v oblasti společenských věd. Pokud propojení nebo srovnání nějakých teorií nevyústí v novou teorii, lze možná hovořit o teoretickém textu, v tom smyslu, že se zabývá teorií. Nejde však o původní teoretickou stať, ale o kompilaci nebo komparaci. Badatel, jenž má předpoklady ke smysluplné teoretické práci (nevylučuji, že jím může být i student), sotva potřebuje obecné rady k tomu, jak má o výsledcích svého bádání informovat. Konkrétní struktura stati se navíc řídí především východisky a logikou teorie, o níž referuje. Jakožto žánr písemných prací studentů společenských věd připadá v úvahu původní teoretická stať jen zcela výjimečně. Je výsledkem náročné intelektuální práce, která předpokládá značný teoretický rozhled, zažitě vědomosti a praktické zkušenosti.

Pro tento žánr platí stejná *zásada* jako pro odbornou esej: raději počkat a sbírat zkušenosti četbou odborných textů a psaním jiných žánrů.

5. Hlavní zásady publikační etiky

Víme už, že vědecká a odborná práce jsou činnosti kolektivní, a to nejen ve smyslu reálných kolektivů, ale i ve smyslu spíše pomyslné komunity odborníků zabývajících se podobnými problémy a navzájem se informujících o svých úspěších (případně i neúspěších). Spolupráce probíhá výměnou zkušeností prostřednictvím publikovaných statí a knih. Tímto způsobem spolupracují celé generace vědců a odborníků, dokonce i s těmi, kdo nás už dávno opustili. Nově nastupující generace vědců a odborníků navazují na práci svých předchůdců, a to nejen těch bezprostředních. Zejména v humanitních vědách jsou návraty k dílům klasiků zcela běžné. Klasická díla se čtou znovu a znovu, protože ve světle nových poznatků představují nevysychající zdroj inspirace nebo argumentů, či se stávají předmětem nového kritického zhodnocení. Viděli jsme, že od každého, kdo začne řešit nějaký vědecký nebo odborný problém, se vyžaduje, aby se nejprve seznámil s tím, co se už o něm ví. Takové zmapování stavu řešení dané problematiky také vstupuje do zprávy o provedeném výzkumu.

Viděli jsme také, že pro společenské vědy je typické opírat své bádání o práce jiných autorů, které se stávají svého druhu datovým materiálem, jež autoři odborných textů analyzují, o něž opírají svá tvrzení apod. Při psaní odborného textu se proto jen zřídka vyhne nutnosti zprostředkovat čtenářům myšlenky a tvrzení (případně data) jiných autorů. Vcházejí do naší práce například v podobě předpokladů, z nichž jsme vycházeli, či jako objekt našeho výzkumného zájmu, kdy prověřujeme platnost určitých tvrzení, nebo jsou argumentem, jímž chceme podpořit svá zjištění a tvrzení.

V této souvislosti musí každý odborný text vyhovět třem základním požadavkům, jejichž splnění se zcela nekompromisně vyžaduje nejen na vysokých školách, ale i v redakcích a nakladatelstvích. V každém odborném textu musíme:

- 1) Podat úplné a konzistentní informace o všech využitých zdrojích;
- 2) jasně odlišit vlastní myšlenky, formulace, data a údaje od převzatých;
- 3) co nejpresněji reprodukovat použité texty.

V pozadí těchto požadavků stojí důvody praktické i etické. První požadavek je zcela praktický a formální. Čtenář musí mít

5.1 Co jsou všeobecné známá fakta?

možnost si ověřit, zda autor pracoval se zdroji seriózně, a mu si proto mít k dispozici všechny potřebné údaje o tom, kde lze převzaté údaje nebo myšlenky nalézt. Zbývající dva požadavky souvisí zejména s morálkou. V druhém jde o to, abychom plodily práce druhých nevydávali za své vlastní, třetí má zabránit tomu, abychom druhým nepodsouvali něco, co nenapsali.

Splnit tyto požadavky předpokládá vědět, kdy je třeba s informací zacházet jako s převzatou. Není pochyb o tom, že odkázat na zdroj je třeba všude tam, kde se doslova opisuje. Stejně tak je však nezbytné upozornit na každou myšlenku nebo názor, který je převzat z jiného zdroje, jako například z přednášky, besedy, ale i více méně soukromé diskuse s některým z kolegů nebo jiným informátorem.⁴⁸ Jak uvidíme, jsme tímto upozorněním povinováni i tehdy, neuvádíme-li danou myšlenku nebo názor v doslovném znění, ale formulujeme-li ji vlastními slovy, shrneme-li rozsáhlejší text (koncepti nebo pojetí) do několika vět apod. Odkázat na zdroj je také třeba, referujeme-li o analýze dat výzkumu, jež provedl někdo jiný. Povinnost odkazu se konečně vztahuje ke všem faktickým informacím, s výjimkou všeobecně známých fakt.

V zásadě jde o to znát odpověď na čtyři otázky, a to: 1. Co jsou všeobecně známá fakta? 2. Kdy jsme původní? 3. Čím se liší citát od parafráze a co v něm musí být? 4. Co patří a nepatří do seznamu literatury? Vedle toho je ještě nutné 5. vědět, jakým způsobem se informace o použitých zdrojích uvádějí. Odpovědi na tyto otázky nalezneme čtenář v následující kapitole. V jejich rámci ukáží, jak se vyhnout plagiátorství, či obvinění, že jsme zcizili myšlenky někoho jiného, a jak předejít nařčení, že jsme text, o němž referujeme nebo který kritizujeme, dezinterpretovali. Odkazování na zdroje má svá pravidla určující, které informace o zdroji, a zejména v jakém pořadí, musíme uvést. V této souvislosti existuje několik norem navazujících na různé tradice. S těmi, s nimiž se setkáváme nejčastěji, se čtenář seznámí v poslední části této kapitoly (5.5).

Vyjděme tedy z jednoduché *zásady*: Bez odkazu lze uvést jen všeobecně známá fakta a původní myšlenky (závěry).

⁴⁸ Ovšem jen tehdy, jde-li o nějakou původní myšlenku nebo unikátní informaci, která má pro řešení problému, jímž se autor v textu zabývá, význam.

Studenti si zpočátku nebyvají jisti tím, co lze považovat za obecně známá fakta, zejména v rámci oboru, s nímž se teprve začínají seznamovat. To je vede buď ke značné ledabylosti v odkazování, nebo naopak k nesmyslnému odkazování na každou trivialitu nebo každé převzaté slovo.⁴⁹ Obecně známá fakta můžeme rozdělit do tří základních skupin: 1. neoddiskutovatelné události, 2. vše, co se považuje za součást všeobecného vzdělání (základní fakta vyučovaná ve všeobecných školách), a 3. základní poznatky daného oboru.

O neoddiskutovatelných událostech se všeobecně ví a lze o nich snadno nalézt nějaký doklad. Zpravidla jde o významné historické události, či události nedávné, o nichž se široce referovalo v masově sdělovacích prostředcích. Příkladem může být datum založení Karlovy univerzity, pochod studentů 17. 11. 1989 v Praze, teroristický útok na New York 11. 9. 2001, povodně v České republice v roce 2002 apod. Neoddiskutovatelnou událostí však není společný výlet dvou literátů, o němž jeden z nich napsal v dopisu své matce. Pokud bychom této informace využili v odborném textu, bylo by potřeba uvést onen dopis jako zdroj spolu s údajem, v kterém archivu (byť zcela soukromém) je uložen.

Trochu složitější je rozhodnout, zda určitá fakta (informaci) považovat za součást obecných vědomostí, či nikoli. V zásadě sem patří informace, které se běžně vyskytují v laických konverzacích nebo v masově sdělovacích prostředcích. Příkladem může být údaj, že Česká republika má zhruba 10 milionů obyvatel, že česká populace stárne nebo že po roce 1989 u nás vzniká nový sociální jev – bezdomovectví. O obecně známá fakta však jde jen v takto povšechném vyjádření. Pokud bychom například uváděli přesný údaj o počtu obyvatel ČR podle posledního sčítání lidu, museli bychom odkázat na statistickou ročenku nebo jiný zdroj. Podobně pokud bychom sdělovali, že současný počet bezdomovců se odhaduje na 20 tisíc, bylo by naší povinností uvést, kde byl tento odhad uveden (případně na základě jakých údajů jsme ho provedli sami).

⁴⁹ Snad v každém kursu se objeví práce, jejíž autor odkáže v jedné větě na několik zdrojů.

Pro studenty nejobtížnější, pro odborníka však zcela snadné, je rozhodnout, co patří k obecně užívaným nebo známým zjištěním, koncepcím a faktům v rámci oboru, jež studuji. V zásadě jsou to ty, které se uvádějí v základních učebnicích. V rámci sociologie je například všeobecně známo, že Weber považoval za jeden z faktorů vzniku kapitalismu protestantskou etiku. Odkazovat na zdroj také nemusíme, hovoříme-li například jen všeobecně o tom, že teorie etiketizace (labelingu) vysvětluje deviantní chování. Mezi obecně známým a specifickým je však často jen velmi úzká hranice. Je například všeobecně známo, že v rámci sociologie existuje několik teoretických proudů. Budeme-li však hovořit o pluralitním charakteru sociologické teorie a použijeme-li Giddensovy formulace z jeho učebnice *Sociologie*, kde hovoří o základních *teoretických dilematech*, bude na místě upozornit, že je to Giddensova formulace. Pokud by se však toto sousloví během let vžilo jako běžná charakteristika sociologie, odkazu by už zapotřebí nebylo.

Z výše uvedených příkladů je zřejmé, že si vždy nemusíme být jisti, co patří k obecně známým faktům a co nikoli, protože dostatečně jednoznačné kritérium neexistuje. Ví-li člověk, že by určitý údaj měl znát, ale v dané chvíli si jej nedokáže vybavit (či si jím není jist) a podívá se proto do nějaké učebnice nebo encyklopedie, nebude zdroj uvádět; pokud ho však doslova neopíše. Nemohu-li si například vybavit, zda Soluň leží v severní, či jižní Itálii a podívám se do nějaké encyklopedie, nemusím tento zdroj uvést. Opíši-li však z encyklopedie celou pasáž: „Soluň, novořecky Thessaloníki – město v severním Řecku u Soluňského zálivu Egejského moře; 378 000 obyvatel (1991 druhé největší město Řecka)“, musím opsaný text dát do uvozovek a uvést, odkud jsem ho převzala [Velký slovník naučný]. Zdroj by bylo třeba uvést i tehdy, pokud by sice nešlo o přesný přepis, ale byla by využita informace o počtu obyvatel a o tom, že jde o druhé největší řecké město (to už všeobecně známá fakta nejsou). Rozhodnout v hraničních případech, zda je odkaz nutný, či nikoli, je věcí citu, jež člověk získává v průběhu praxe (čtením a psaním odborných textů). Pokud student váhá, je na místě, aby se poradil s pedagogem; zmíněný cit pomáhají získat i konzultace.

Nikdy však nepochybíme, budeme-li se držet jednoduché *zásady*: uvádět každý převzatý údaj.

5.2 Co je původní myšlenka?

Stejně jako si nemusíme být vždy stoprocentně jisti, zda máme před sebou všeobecně známé faktum, můžeme někdy váhat, zda jsme na něco přišli sami, či zda jde o myšlenku, kterou jsme kdysi někde četli nebo slyšeli. V tomto případě však musíme být daleko opatrnější. Budu-li se tvářit, že přeci každý ví, že Rockefeller založil v roce 1877 firmu Standard Oil, a neuvedu, že jsem si to našla v encyklopedii, nebude to považováno za těžký prohřešek. Nesmím však tvrdit, že jsem k tomuto zjištění došla na základě studia archivních materiálů. Pokud bych však našla třeba na internetu zajímavou úvahu o možných důsledcích hospodářské reformy projednávané v parlamentu, opsala ji a předložila jako výsledek svých vlastních analýz, byl by to podvod, za nějž bych byla diskvalifikována před odbornou veřejností, případně vyloučena denním tiskem. Studentovi by hrozilo vyloučení ze studia. V tomto případě je naprosto zřejmé, že jde o podvod. Jak však hodnotit jednání Michala, který našel stejný text a dále ho zpracoval – dokumentoval ho statistickými údaji a k jednotlivým tvrzením dohledal teoretické studie a na ty řádně odkázal? A co teprve Honza, který si až poté, kdy ho pedagog obvinil z plagiátorství, uvědomil, že skutečně kdesi něco takového kdysi četl a že to možná byl první impuls k celé analýze. Zachovali se Michal a Honza nečestně a je jejich práce nepůvodní?

V Michalově případě jde o vědomý podvod. Myšlenku ukradl, byť ji doplnil dalšími údaji a rozvedl do hlubších detailů. Správně měl uvést, že jednotlivé teze převzal (a odkud), a to i když je formuloval jinak. V textu měl zcela jednoznačně rozlišit, co je výsledek jeho práce a co převzal. Situace, v níž se ocitl Honza, je složitější. Zda určitý text (přednáška apod.) pro něj byl spíše podvědomým impulsem, či zda jej využil vědomě (byť jen částečně), je věcí jeho svědomí. Pokud však podváděl, pravděpodobně nebude těžké mu to dokázat. Například tím, že použil nějaký termín pro původního autora specifický, nebo proto, že dodržel posloupnost jednotlivých důsledků projednávané reformy původního textu, ač by mohla být i jiná (a třeba i logičtější) atd. Po pravdě řečeno, Honzovi se může podařit zamést stopy, a to tak důkladně, že mu krádež nikdo nedokáže. Pokud však podváděl a nedal si práci se zametením stop, asi se mu obvinění vyvrátit nepodaří.

V takových a podobných případech je doporučení jednoduché, a to důsledně se vyhýbat vědomým krádežím, nebo pečlivě zametat stopy. Je však třeba si uvědomit, že účinné zametání stop je zpravidla stejně náročné, ne-li náročnější, než se pokusit o něco originálnějšího. Jak říká Umberto Eco, diplomovou práci lze samozřejmě opsat, ale pokud člověk nechce být přistižen, vyžaduje to jistou invenci a stojí to také nemalou námahu, protože „i pouhé opisování vyžaduje [...] jakýs inteligentně provedený předběžný výzkum“ [Eco 1997: 23].

Nejlepší je proto se držet zásady: chlubit se cizím peřím se většinou nevyplácí.

5.3 V čem spočívá přesnost citace?

Převzaté myšlenky se uvádějí dvojím způsobem. Buď se doslova opíše (případně se tu a tam některá slova vypustí, či naopak přidají), nebo se zcela přeformulují. V prvním případě jde o citaci, v druhém o parafrázi. V obou případech jde především o to zachovat původní smysl. To znamená, že každý zásah do původního textu musí být zřetelně vyznačen a opatřen přesnou informací, kde lze danou pasáž (myšlenku) v citované práci nalézt, aby si čtenář v případě pochybností mohl ověřit, zda je citace nebo parafráze korektní.

Přípustné zásahy do reprodukováných textů ukáží na příkladech. Nejprve se budu věnovat citátům a potom parafrázím. Vyjdu z doslovné citace z Weberovy práce *Základní sociologické pojmy*.

„Žádným způsobem se neříká, že účastníci navzájem vztaženého jednání vkládají v jednotlivém případě do sociálního vztahu stejný obsah smyslu nebo že postoj partnerů si co do smyslu navzájem vnitřně odpovídá, že tedy v tomto smyslu existuje nějaká ‚vzájemnost‘. ‚Přátelství‘, ‚láska‘, ‚pieta‘, ‚smluvní věrnost‘, ‚pocit národní pospolitosti‘ na jedné straně mohou na druhé straně narazit na naprosto odlišné postoje ostatních. Právě pak zúčastnění se svým jednáním spojují odlišný smysl: sociální vztah je z obou stran objektivně ‚jednostranný‘. Navzájem vztažené je ale jednání také tehdy, jestliže jednající (možná zcela nebo částečně mylně) předpokládá, že partner k němu (k jednajícímu) má určitý postoj a na toto očekávání orientuje své vlastní jednání, což

většinou může mít (a má) důsledky pro průběh jednání i pro utváření vztahu. Objektivně ‚dvoustranné‘ je jednání přirozeně jen potud, jestliže si obsah smyslu navzájem – podle průměrných očekávání každého ze zúčastněných – ‚odpovídá‘, tedy např. pokud otcovskému postoji odpovídá postoj dítěte alespoň přibližně tak, jak to otec (v jednotlivém případě nebo průměrně nebo typicky) očekává. Sociální vztah, který by zcela a bezezbytku spočíval na postoji odpovídajícím vzájemnému smyslu, je v realitě mezním případem. Avšak absence dvoustrannosti má podle naší terminologie vylučovat existenci ‚sociálního vztahu‘ jen tehdy, jestliže má za následek, že vzájemná vztaženost dvoustranného jednání fakticky chybí. Zde jako i jinde jsou pravidlem všechny druhy přechodných stavů“ [Weber 1998: 159, kurzíva a uvozovky v originále].

Citovaná pasáž musí být přesnou kopií originálu. Nestačí ji jen doslova opsat, ale je třeba dodržet všechny zvláštnosti textu, tj. různé typy písma, závorky, pomlčky, uvozovky, zkratky apod. Celá pasáž musí být v uvozovkách⁵⁰, za nimiž následuje odkaz. Jiná možnost je citát odsadit a napsat menším písmem. V takovém případě nejsou uvozovky na začátku a konci citátu nutné. Odkaz však pominout nelze. Někdy chceme v původním textu nějaký výraz zvýraznit, a proto jej například uvedeme jiným typem písma, podtrhneme jej apod. V tom případě na to musíme upozornit (do závorky napíšeme, čím se citát liší od originálu, a přidáme své iniciály). Mohou-li vzniknout pochybnosti, explicitně uvedeme, že jiný typ písma je v původním znění, jako jsem to udělala ve výše uvedeném příkladu.

Často chceme čtenáři předložit co nejnějnější formulaci nějakého autora (v tomto příkladu Webera), ale celá pasáž nám připadá v daném kontextu zbytečně dlouhá. Citáty by totiž v zásadě neměly být delší než tři až čtyři řádky.⁵¹ V takovém případě můžeme něco vypustit, případně naopak pro lepší srozumitelnost

⁵⁰ Uvnitř citátu je třeba používat jednoduché uvozovky (jako jsem to udělala v uvedeném příkladu).

⁵¹ Existují samozřejmě situace, kdy se citují i celé odstavce, zejména jde-li o analýzu nějakého textu, detailní komparaci nebo například polemiku, v níž chceme ukázat, že určité myšlenky daného autora byly doposud špatně interpretovány apod. V ostatních žánrech, zejména v kompilacích, je však vhodné omezit doslovné citace na nezbytné minimum. Jak už bylo řečeno, odborná kompilace nemá být souborem citátů, ale spíše výkladem nějakého problému,